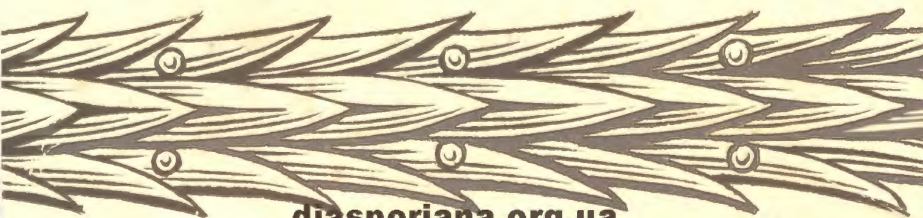

1856

1916

Іван Франко

Жан Франко

12

Han Franko

13

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

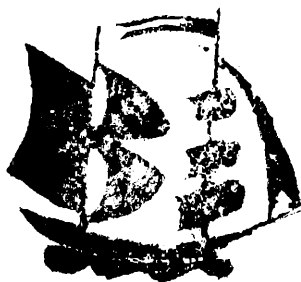
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том XIII

Книга I-II

П О В І С Т І

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1960

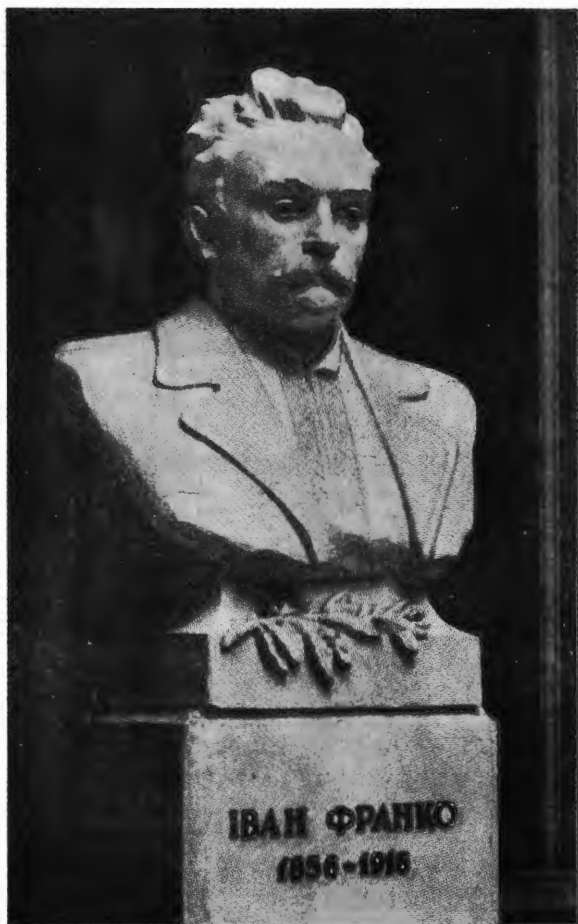
Ivan Franko

WORKS

Volume XIII

Published by
KNYHO-SPILKA

New York 1960

І. Франко.
Скульптура роботи В. Руденка.

ЗМІСТ

тому тринадцятого

Книга перша — Захар Беркут

Книга друга — Основи суспільности

ЗАХАР БЕРКУТ

ОВРАЗ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ КАРПАТСЬКОЇ РУСИ
В XIII ВІЦІ.

Дела давно минувших дней.
Преданья старины глубокой...
А. С. ПУШКИН.

I.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково микють її рінисті, зелені узбережжя, луги її однаково покриваються весною травами та цвітами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плавле та колесує орел-беркут, як і перед давніми віками. Але все інше якже змінилося! І ліси, і села, і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки,—тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лисі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а між ними деде несміло виростає нужденна смеречина або ще нужденніший ялівець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гущавинах,—тепер на полонині гейкають волярі¹⁾, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір,—столітні ялиці

¹⁾ Воляр—пастух рогатого скоту.

та смереки, і або спускаючи їх, потятих, на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилися люди. Зверха глянувши, то немов би змоглася між ними „культура“, але на ділі виходить, що змоглося тільки їх число. Сіл і присілків більше, хат по селах більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись було! Хоч менше народу, та зате що за народ! Що за життя кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелеменя! Лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробут, нужда зламала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків. І коли часом стара бабуса, сидючи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута,—діти слухають тривожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчиться дивовижна повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: „Ах, яка ж то красна байка!“

— Так, так, — говорить бабуса, похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуться ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люди, що ще колись вернуться, але, мабуть, аж перед кінцем світу.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видається повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хочуть нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чуття, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших „культурних“ часів.

Було це 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Це новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелемєня, недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату, і оце першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого звіря, то не забавка, то боротьба тяжка, не раз кривава, не раз на життя і смерть. Тури, ведмеді, дики, це небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасться повалити такого звіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближенню, не легко дати йому раду. Тож останньою і рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника зблизька,

власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в останній хвили сховатись у безпечну криівку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній лицарській збруї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гушавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А це певно була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Алеж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її вроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею на рівні, хоч і не багато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так це в природній свободі свого поведження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній

боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, змалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати лицарською зброєю, зносити всякі невігоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охітніше бралась вона за діло, тим краще появлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути жінкою: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до віку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатра ловців, курилися раз-у-раз величезні огнища, де висіли на гаках кітли, оберталися рожни, де варилося і пеклось м'ясиво вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвячений самому головному, та zarazом і найбільше небезпечному ділу — ловам на ведмедів.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ламами й обвалищами дерев, було від давна головне леговище ведмедів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася ведмедяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалось смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ламала крижі важка колода, спадаючи вниз,— то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегша для околиці. То й не диво, що коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на ведмедів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника, Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити ведмедяче леговище і очистити його одразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне доживання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготавляючи для гостей їжу на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклагги. Тухольські пасемці й собі готовились, гострячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постולי і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло понадобится в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти

10

найважливішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником цієї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свободний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свободно, не силувано, сміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилі зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так сюбідна в поводженню, далеко похіпніша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, так робила те, що він казав. А й самі бояри, в більшості люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда“ в своїм товаристві, та й то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кожному кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки

дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листю папороті висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вилися по-під ноги, плуталися поміж корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні клебуки з корчами гнучкої, колючої оживи та зі сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних, мов горла безодні, дебрів піднімалася сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітря в лісі напоєне було тою парою й запахом жилиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудей треба було, щоб дихати ним вільно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гушавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли, озираючись, і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек, зелена жовна, причепившись до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм залізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і виття вовків. Ведмеді в ту пору, наївшись, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебрі, холодячися в студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледве можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирався назад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жінка йшла разом

з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперлася. Вона ж перший раз була на таких великих ловах і мала би для Бог зна яких труднощів занехати найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про труднощі дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконати її. „Тим ліпше! Тим ліпше!“ — говорила вона з таким смілим поглядом, з таким солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишитися в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим, як ця незвичайна жінка поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі труднощі утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомимо, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах несеться. Він дивився на це й не міг надивитися.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз-по-разу, — такої я ще й не бачив ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Ведмедаче леговище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубими буками й смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скелисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелеменя і відсунені від нього на кільканацять сяжнів; сподом попід ті стіни вузькою щілиною шумів і пінився студений гірський потік. Таке положення улегшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки

обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чимраз далі догори, а звір, не маючи іншого виходу, мусів конечно попастися в їх руки і на їх ратища.

Опинившись на тім важнім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложитися і спочити, щоби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гілля смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, щоби вповні обсадити плай.

Доки плай ще вузький, кожному ловцеві прийдеться стояти на п'ять кроків від другого; але дальше вгорі, де плай розширяється в цілу споховасту площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися.

Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від оцих твоїх пасемців, — говорила вона, рум'яніючись, мов рожа, до Максима. — Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, цього не буде! І для мого батька це був би стыд, коли б нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про безпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацитькала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не владаю луком, ратищем і топором! Ану! Нехай котрий будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівнятися, побачимо, хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Та й чи міг спротивитися тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але, на лихо, цього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Це буде перший знак і сполошить звіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширюється. Там мої товариші лишаться пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояри, підете даліше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали ліси й полонини хрипливим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля, покотився голос по лісах і зворах, розбиваючися, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркалися ліси. Заскиглила каня над верховіттям смереки, зляканий беркут, широко розмахуючи крилами, піднявся на повітря; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих і ловці пустилися в дорогу горі плаєм. Усіх серця билися живіше чекання незвісних небезпек, бою і перемоги. Обережно пробиралися вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звірину. Цар ломів, ведмідь, ще не показувався.

Дійшли вже до самого найвужчого гирла, поза яким плай розширювався в велику, споховасту площину. Ловці знов тут зупинилися на розказ Максима, і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні ведмедячі гаври. Раптом затріщав

лім недалеко, за величезною купою грубих перегнаних вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звір наближається!

Ледве сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома переверненими пнями просунулася пелехата, величезна голова і двоє сірих очей напівцікаво, напівтривожно вдивлялися в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі якраз на яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець, — він не знав, що то тривога. Тож, не говорячи ані слова, не відзиваючися ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сагайдака, положив на лук і намірявся до звіря.

— Міряй в око, боярине! — шепнув з позаду Максим.

Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очей, скрившись за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ним! — крикнув Тугар Вовк і кинувся до щілини, куди щез ведмідь. Рівночасно два бояри вже видряпалися були на верх виверту, вже попіднімали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, щоби доклати звіря. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів ще дужче і кинувся втікати, але очі його заплали кров'ю, він не міг знайти виходу і розшибав собою об дерева. Ратище одного боярина впилось йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого ведмеда розлягався чимраз дужче. В розпуці він підводився на задні лапи, обтирав собі кров з очей, рвав і кидав галуззям наперед себе, але дарма;

одно його око пришиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кров'ю наново.

Шемечучись наосліп довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і, причаївшись за виваленим коренем, ухопив обіруч свій важкий топір, і коли ведмідь, мадаючи, добирався до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його згори в голову, аж череп розколовся на двоє, мов розбита тиква. Бризнув кривавий мозок на боярина, і тихо, без рику, повалився звір додолу. Радісно заревли труби бояр на знак першої перемоги.

Звіря витягнуто з-поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили далше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гілляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехваляючися своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському ведмедеві! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробилося тухольського ведмедя.

— Що ж, — сказав він, — дурна звірюка, той ведмідь, самотою держиться. Якби вони зібралися докупі, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали далше, дряпаючись по вивертах, перескакуючи з пня на пеня, западаючи не раз по пояс у порохно та ломи.

Посеред тих звалищ величної природи виднілися подекуди ведмедячі стежки, протоптані від давніх давен, вузькі, але добре втоптані,

густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої іншої звірини. Максим держався тепер позаду бояр; він раз-за-разом обходив усі становища, оглядав сліди, щоб догадатися, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, заохочував утомлених, — і тільки на нім одним не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато досі бачила вона молодців, і сильних і смілих, але такого, як Максим, що сполучав би в собі всі прикмети сильного робітника, лицаря і начальника, — такого їй досі не траплялося бачити.

Нараз захрустів лім і грізно-люто випав на ловців величезний ведмідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою ворогів, звівся на задні лапи, а в передні вхопив бурею відламаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час-від-часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголосніше перехвалювалися і хотіли перед усіма показатися мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скритися, втікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь-що-будь. Дві стріли вилетіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши ведмедеві понад вуха, а друга влучила звіря в бік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув ведмідь і шпурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гепнувся об дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвилику і не даючи ворогам часу до намислу, ведмідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній

стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина, — він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув тривожно Максим, надбігаючи і ведучи з собою поміч загрозеним боярам, Тугара Вовка і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і боронися!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, ведмідь був уже на яких п'ять кроків, от і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив ведмідь дрючину, розломив її і зі страшним риком кинувся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на два боки гострого меча, що його називав ведмідником, і готовився віпхнути його вістря в груди звіреві. Але вістря поховалося по кості і застрягло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустіли кості під ведмедачими зубами. Ціла та страшна і дрожжю проймаюча подія скоїлася так раптовно, так несподівано, що заким Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кривавий ведмідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали, мов укопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближче до ведмеда і, прицілившись одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий, урвався рик звіря, і він повалився трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій перемозі. Бояри, покинувши свої

становища, збіглися на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кривавого, поторощеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудей важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очі. Тухольські пасемці на сплетені з галуззя мари¹⁾ положили трупа, а за ним потягли й ведмедя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крові блискотіла до сонця і нагадувала всім, що тут іще перед хвилиною стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишилася лише безформна купа кривавого м'яса. У великої частини бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим ведмедям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч живуть, хоч гинуть собі, чи ж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, щоби кінчати розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Дозвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіря відси. Тим то нам не потрібно розходитися віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділитися нам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

— Авжеж, аджеж, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

¹⁾ Мари — носилки.

Тоді товариство розділилося. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу — Максим. Мирослава з власної охоти прилучилася до другої ровти, хоч і сама не могла собі вяснити, для чого. Мабуть шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша.

Знов заграли роги, і дві частини розійшлися. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходяться, то розходяться, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верха; верх сам був голий, але пониже був цілий вал каміння, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаччя, каміння і навіяне від давніх давен листя загороджувало, бачилось, усякий приступ до природньої твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасти, чіпляючись де-де моху та скельних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлялися пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивлялася, але сміло почала ьдиратися на великі кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скель та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека

кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася і, горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубила на весь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвилю завагувалася Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а в споду в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася ліпше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледве уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішала смерека, зламалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнилим трамом упала додолу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом окované ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що, мов вилитий, обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в темаву пропасть, вона проте не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсумерку, і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг перейняти смертельною тривогою. Не далі, як на п'ять кроків,

перед нею лежала величезна ведмедиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними, зеленковатими очима дивилася на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спроводити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжилися ломи й обриви скель, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайнє небезпечна. Не довго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубилася, ведмедиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї. Не час було Мирославі братися до лука, — звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опершись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупроти ведмедиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприятели стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схиляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша нападати на ведмедицю; ведмедиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом ведмедиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно ведмедиця і перевернулася горілиць, обілявшись кров'ю. Але рана не була смертельна, і ведмедиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, не зважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертвий

звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпатися на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полекшало, — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря згори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить ведмедиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закривавлену пашеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть, що буде перемога, хто зможе вдержатися на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Ведмедиця була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але ведмедиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук і звір кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдеться загинати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до останньої оборони. Звір сунув чимраз ближче: гарячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена гострими кігтями, грозила грудям, — ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кривавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Рятунку! — скрикнула в смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло медведиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави

показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини пройняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Ведмедиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися і переверталися в гнізді. Обнюхавши їх, ведмедиця кинулася знов до Мирослави. На це Мирослава була приготувана і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову ведмедиці. Впала опосочена звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тим часом і Максим, продершися крізь навалені ломи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблиснули дві перлові сльози, і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Буду дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, щире лице. В тій хвили вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защеміло їй коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгораючого сердечного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незламне рішення. Це вернуло йому всю смілисть і певність поступовання. Приложивши ріг до уст, він затрубив радісно на знак перемоги, Тут же за стіною вивертів обізвалися роги Тугара й інших бояр. Звинна, як вивірка, Мирослава швидко видряпалась назад на той вал, з якого була впала, відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз-по-раз обнімав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз у низ до Максима, що порався коло ведмедиці і коло молодих ведмедят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялися людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Оце ваша здобич! — сказав він. — Ви чей же радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри дивилися то радісно на малі ведмедята, то зо страхом на вбиту ведмедицю, обзирали рани і подивлялися силу й смілисть Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні, — сказала, сміючись, Мирослава — без помочі оцього чесного молодця була б я тепер лежала так, як оця звірюка, пошарпана

й закривавлена! Йому від мене належиться велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленням із великої небезпеки, але все таки він волів би був, якби вибавив його доньку боярський син, а не цей простий тухольський мужик, не цей „смерд“, хоч і як зрештою той смерд умів подобатися Тугарові. Та все таки йому, гордому боярині, що виріс і великої чести дослужився при князівським дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки — мужикові. Але ніщо було діяти... Обов'язок вдячності так був глибоко вкорінений у наших лицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виломитися. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти вирятував її життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за це діло, але будь певний, що скоро це колибудь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіявся ані не бажав нічого подібного. Він змішався при боярських похвалах і не знав, чи відповідати щонебудь, чи ні, а вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кожний на моїм місці зробив би, за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя

буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши це, він пішов, щоб закликати своїх тухольських товаришів. При їх допомозі ведмедицю швидко обдерто зі шкіри, а малі ведмедята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало удатися назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало гаряче, золотисте проміння на тухольські гори; розігріта живиця сильніше запахла в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо по-над полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелемєня лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчилися, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три ведмедячі шкіри і в мішку двоє ведмедят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позаду товариства скривавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погіб від ведмедячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випроводити товариство простішою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двору Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишився з боярами, поки слуги здійснювали табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряддя; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля, це була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш пів милі вдовж, а мало що не чверть милі вширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скелястими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина та була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скелі, і, обкрутившись вужакою по долині, випливав на захід у таку саму, тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі пониже не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини вкриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світу.

Так, справді, це була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності вони змогли довше, ніж подільські села,

охоронити своє свободне, староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підривати горді, війнами збагачені бояри.

Тухольський народ жив головню скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були, так само як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одержу й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови й воли; але сама місцевість, гориста, скеляста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси достарчали тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дикою, недоступною околицею, — але та боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свободного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним

промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись об каміння сріблястою піною; поуз водопаду викутий був у скелі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потоку через верхи й полонини аж до угорської країни; це був звісний тодішнім гірнякам „тухольський прохід“, найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять доколичніх громад, з галицького й з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням цього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож і гордилися ним, як своїм.

— Дивися, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — дивися, боярине, це діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться ця дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протязі п'яťох миль; кожний місток, ксжна закрутина, кожний вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якомсь поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком виляся між скелями протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику владу над громадою? — спитав він.

— Влада, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, влади у нас над громадою не має ніхто: громада має владу сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідчений чоловік і радо служить громаді. Як він говорить

на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, але влади батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максимові блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; зате Мирослава дивилася на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То це твій батько бунтує тухольців проти мене і проти князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, це тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і ту полонину, і мені нівкого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить подождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому це буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, заспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, який закручувався на середині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як не довго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світу і високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка й глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий, мов сльоза, ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скель; прудкі, мов стріла, пструги блискали поміж камінням своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; в глибині затоки долі кам'яною стіною ревів водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючися в водопад і навалені в глибині, дико пошарпані скелі, обведені з гори темнозеленою габою ¹⁾ смерекового лісу.

— Це наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство.

¹⁾ Габа — покривало.

— Тільки мені ви затроюєте життя в тім раю, — сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивався на ті слова; всі трое йшли мовчки далше. Ось уже доходили до села, що розкинулося густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полю; тільки старі діди, поважні, сивобороді, походили коло хат, то децю тешучи, то плетучи сіті на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланявся їм і вітав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала вітати старих тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміли супротивлятися волі його князя. Аж ось насеред села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, убрані по-празничному, несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюг, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстень, нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюгом повівала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругва. Три старці йшли повільно. Перед кожним двором вони зупинялися і викликали голосно хазяїна по імені, а коли той або хтобудь із жильців дворища явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли далше.

— Це що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближатися до них.

— Хіба ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що поти з хорогвою, — почав насміхатися Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селу оцими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імені закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати це потрібним.

— Ти, сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим, — без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на це не відповіли нічого і пішли далше.

— Не їх діло, боярине, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської

ради. По довшій мовчанці, під час котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідченому, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по-справедливості, а справедливому судові хіба стид податися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє життя, він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

І вже ти протуркала мені уха тим Максимом! — сказав він. — Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов про інші речі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відмовив на це Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А те, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки з щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так, — сказав вкінці Тугар Вовк, — прийду завтра на ту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лиш на те, щоб побачити, що це за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приречення Тугара Вовка облетшило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право і на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скелясті береги кітловини світилися по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і пінився, розбиваючись по каміннях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових паль та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простягалися далеко поза хати. Хати були порядно обгорожені і харно¹⁾ удержувані; стіни з гладкого деління, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна деліна сходилася з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узорі ворота. Майже над кожними воротами на жердці висіла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то

¹⁾ Харно—чисто.

орел, з широко розпростертими крилами і звислою до долу головою; це були знаки духів — опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубесних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги¹⁾ були з соломи і настошували де-де свої золотожовті, гострокруглі чуби дотори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратні отвори, які в літі оставались або зовсім відчинені, або закладались тонкими і напівпрозорчастими гіпсовими плитками, і на зиму, крім того, забивались дощаними віконницями. Це були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого ворітьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік відділював його від гостинця²⁾, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталевою хвилею об кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що це за птиця!

¹⁾ Оборіг — солом'яна криша, на чотирьох стовбах (оборожинах), яку в міру потреби можна то підносити то опускати. Під оборогом складають жито, пшеницю, сіно і ін., щоб не загнило від дощу.

²⁾ Гостинець — шлях.

Максим хотів попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними далше. Мирослава немов порозуміла це.

— Чи вже вертаєш до дому?—спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє змішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, проведу вас іще через тіснину до вашого двору.

Мирослава втішилася, сама не знаючи, чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираячись на всі боки, любуючись одне одним, голосом, присутністю, одне для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю ogrітих серць, проявлялася таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що в своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусіла стрінути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та вищість, — і Тугар Вовк не завважив нічого між молодими людьми; одне тільки гнівило його, що той молодий парубок такий смілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скелястою брамою потік у долину. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу,

купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку. Від скель, що затіснявали вплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіщині було сумрачно, холодно і слизько. Внизу розбивалася вода потоку об величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скелях вигідні стежки — також діло тухольців. Якась дрож пройняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну „кам'яну браму“: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіщині і озираючись кругом та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скелі, що незнаючий був би міг присягнути, що це людських рук робота. А перед самим проходом стояв на сторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карловатими берізками. Це був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій цілі вдирався б до цього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Це святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесни складають

вінки з червоного огнику, це наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське, аж слухати обридло!—скрикнув Тугар Вовк. —Немов то поза вашою Тухольщиною вже й світу нема!

— Для нас і справді нема світу,—відмовив Максим.—Ми над усе любимо свій кутик; коли б так кожний інший любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як відчутновколов він у серце боярина тими словами. Він не завважив також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; ця кітловина була ще зовсім замкнена, і тільки через верх текла вода. Озеро це було закляте; в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусіла згинутися; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерти. Але раз сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом об скелю і розвалив стіну, так що вся вода з заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами та квітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина,

в повітрі птиця. За те розлютилася Морана, бо вона не любить нічого живого, і заклала царя велетнів у оцей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплини і заткала оцей в скелі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не живе, та проте й Морана не має вже тут влади. Але цар не зовсім погіб. Він триває в тім камені і пильнує цієї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз збере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але оцей закланий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісти; вона глибоко щеміла в її серці, — їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: „От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!“

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потоку і вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинулася довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходилася з долиною Стрия. Сонце вже клонилося на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим

шумом гуркотів додолу, щоб скупатися в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагувався на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просилася на волю. Далі він зібрався з відвагою і приблизився до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Що ж, це не трудно, прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливіший і мудріший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати, — поправився Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужче свого життя, дужче душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було недобре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дрижали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом, — що це за слова смієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо це не може бути, щоб я справді чув те, що мені причулося.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну сміливість і рішучість. Він випростувався перед боярином, мов молодий, пишний дубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, нічого такого, щоб приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто в світі не буде любити. Невже ж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Та й чим же ж ти так дуже вищий від мене?

— Мовчи, смерде! — перебив його лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку¹⁾. Одне тільки рятує тебе від моєї мести, а це те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Інакше ліг би ти в тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?.. Це за те, що я й вона говоримо з тобою по-людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що, рятуючи її від пазурів ведмеда, ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли б мало на таке прийти, то воліла б вона згинутися в кривавих обіймах дикого звіря, ніж мала би тобі дістатися!

— Ні, боярине, не так кажи! Волів би я згинутися в лапах ведмеда, аніж би мав один її волосок бути ушкоджений.

¹⁾ Гортанка—горлянка.

Мирослава відвернулася при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив далше:

— І ти, підлий хамів роде, смієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостоївся княжої похвали і надгороди за лицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердові, до твого тухольського гнізда, де би вона зів'яла, зсохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо дивиться на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теплим голосом, — занадто ти високо піднявся на крилах гордості, але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижче зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще смієш мені давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очі його заблищали безумним гнівом. — Геть мені з очей, а то, Богом кленусь, не буду ні на що зважати, а просаджу тебе оцим ножем, як просадив нині рано ведмедя!

— Не гнівайся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула

мені так чудово на одну днину, а тепер мушиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішуче обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк, мов остовпілий, дивись на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а це що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, це не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, ти перелякалася дикого звіря, ти недужа!..

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясным сонцем, що цей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку і гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямитися, не міг здобутися на один рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякайся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, а ось і наші гості надходять.

І сказавши це, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку і пішла з ним долі горою. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочунявся і, впавши лицем на землю, помолився заходовому сонцю, так, як молилися його діди й прадіди, як моливсь потай і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не затамив, коли її засаджено і коли вона розрослася така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольській долині, була геть-геть молодша від тої липи; тим то й не диво, що тухольський народ уважав її найдавнішим свідком давнини і оточував великою пошаною.

Тухольці вірили, що та липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї перемоги над Мораною. З-під коріння липи било джерело погожої води, і відтак, тихо журчачи по дрібних камінцях, впливало до потоку. Це було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і самотню владу у руських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на нім до сходу сонця гладкі кам'яні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Скільки було таких батьків, стільки й кам'яних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою, над самим джерелом, стояв чотириохгранный камінь з перевіреною в середині дірою; тут на час ради виставлялося копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бідняка, щобто для того, хто в якійсь справі говорив; він виступав із свого місця і входив на це підвищення, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські

йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодь і ставала поза ними широким півколом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж чи жінка, не був виключений. І хоч рішачий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молоді й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, останні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившись громаді, вийшли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвалися закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо вгору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Це був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшись її рукою, наблизився до пливучої з її коріння води і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Це була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при таких важних ділах, як народня рада. Потім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народу, тобто до східньої сторони неба.

Захар Беркут, це був сивий, як голуб, збіш 90-літній старець, найстарший віком у цілій

тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не рубив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіря в лісових нетрах,— та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки,— це була його робота. Скоро лишень весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підризує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими святами а святом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім не надсильна праця, все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хвороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. „Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я колибудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!“ Ті слова, то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього — громади. Громада, то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лікувати рани, і, покинувши батьківський дім, вибрався в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли й кров. Але примова того лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куніць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарові не досить було навчитися насліпо, він хотів поперед переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він вийняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудованого лікаря.

Примова не вдалася.

— Е, — сказав лікар, — це для того¹⁾ не вдається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

¹⁾ Для того — через те.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов далі, розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських¹⁾ монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудоволікувати рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій згоді і покаже ться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учнів приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вполював, ні один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лікарських. Про цього то лікаря прочув Захар Беркут і наважився відбити його пробу. Прийшовши до Скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і одверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся зо Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще гарячішою і сильнішою, його

¹⁾ Згадуючи про Скитських монахів, я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користуюся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я. монахів київських печер, яких мандрівку й оселення в коломийських горах оповідає почасти з фантазії, а почасти на основі дійсної народньої традиції Антін Могильницький у своїй поемі „Скит Манявський“. (Ів. Фр.).

слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді, як сталь, а проти усякої неправди гострі, як бритва. В своїй чотирьохлітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий ясний розум складав усе бачене й чути, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріали для думки. Він вернувся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі та їх бояри силуються ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розрізнених людей тим легше повернути в невільників і слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів селян нема іншого рятунку й іншої надії, як тільки добре уладження й розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської спільности та дружности. А з другого боку, від старця Акинтія і від інших бувалих людей він чимало наслухався про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і розквіт тамошніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання — віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесят літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радости міг він дивитися на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружньо в праці і вживанню, в radoшах і в горю. Громада була для себе і суддею і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і

завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завсіди відчинені для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком дивилися на те життя, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік приїздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайборше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усяким добром, — бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належиться збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканадцять миль довкола, по руськім¹⁾ і угорськім боці. Та й то знали його не лиш як чудового лікаря, що лікує рани і всякі болісті, але й не менше як чудового бесідника та порадника, котрий „як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає“, а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті вкупі, певно, ліпшої ради не придумують. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільні дії багатьох сусідніх громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки

¹⁾ Руськім — розуміється, українським.

громадські. То ж ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старався пізнати добре їх потреби й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві. А зв'язки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх дорешти, — тому й не диво, що під проводом так усіми любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновилися і зміцніли. Особливо зв'язок з руськими громадами по угорським боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатої вовною та кожухами, та зате досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже ж то одним із головних старань Захара було — провести зі своєї Тухольщини просту й безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою думкою, переходив здовж івшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечніше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а разом старався звільна й ненастанно нахиляти верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився цього. Більше як десять громад з ближчої й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудування

нової дороги. Це був радісний день для Захара. Він не тільки прийнявся радо сам по-витичувати¹⁾, куди має йти дорога, але також через увесь час, поки вона мала будуватися, взявся надзирати за роботою, а окрім того, виправив чотирьох своїх синів до роботи, а п'ятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знаряддів. Кожна громада висилала по кільканадцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користі її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок з багатими ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почалася жива і обопільно хосенна виміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про життя громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що в'язала докупи дітей одного народу, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давніша і колись далеко славніша була дуклянська дорога. Але галицько-руським князям вона з багатьох причин не злюбилася, менше, може, для того, що підтримувала живий зв'язок між громадами по цім і по тім боці Бескида та через те скріплювала в одних і в других вольні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до

¹⁾ Повитичувати - поставити тички (тичка - дерев'яна паличка), знаки.

Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити ту входову браму в свої границі, а звівши, що таке „укріплення“, зроблене по-державному і для державних цілей, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посідища і вложили на них обов'язок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, цєбто дерев'яними та кам'яними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміється, що ті обов'язки цілим своїм тягарем спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили частину своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусіли, крім того, ставити варти, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба в разі воєнного часу піддані були зовсім боярським розказам і боярському судові. Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставався силою в селі і зовсім природньо дбав про побільшення й укріплення своєї сили. Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїжджого, а це мусіло спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі зв'язки між громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусів йти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах. Влада боярська не могла й не хотіла обій себе терпіти другої, громадської влади;

між боярами а громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба та ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах ще й зовсім не почалася, — і це були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої Руси. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога, проведена через Бескид на Угри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоч громадяни сумежних з нею селищ, як червоноруського, так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаємно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво, проте, що лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Підгір'ям, Тухольщина раз-у-раз підносилася не лише добрим побутом, але й свободним громадським ладом. Своім прикладом вона освіжувала й піддержувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством а новим панством. Гаряче слово і велика повага Захара Беркута причинювалися не мало до того, що поки більша частина громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї влади, як їм цього бажалося, і мусіли жити в добрій згоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий;

вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всміхалась їм надія—відразу захопити всю владу у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так, щоби раз захоплена влада уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр—не то що його батько,—але допомогти їм багато не міг, зайнятий то стараннями про королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванням свого краю проти нового, досі нечуваного ворога, монголів, що перед десятима роками, мов страшна громова хмара, появились були на східніх границях Руси, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшний і дуже кривавій битві над рікою Калкою. Але з-над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і ніхто не знав, чи хвиля уляжеться, чи, може, нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали це й надіялись цього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою прийнялися за свою давню роботу—спори за насліддя престолів і підкопування свобідних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли б були своєю владою і своєю силою повернули на скріплювання, а не на підкопування тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь, певно, не була б упала під стрілами та

топорами монголів, але була б остоялася проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остоюється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалік від світу, між горами та скелями, чи, може, для того, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісуватися в той закуток. Але і це щастя не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин, Тугар Вовк, і, не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольським ґрунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудовання зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далі почали допитуватися його, хто він, відки і за чим приходить сюди.

— Я боярин князя Данила, — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Алеж це землі й ліси громадські! — відповідали йому тухольці.

— Це мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя допоминайтеся. Я маю його грамоту і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тим часом починав собі все з горда, все похвалявся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разі й не стісняв ні в чім тухольців і не мішався в їх громадські діла. Тухольці, а особливо молодші, зразу чи то з цікавості, чи з звичайної гостинності, частенько сходилися з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і, очевидно, зовсім уникали його.

Це зразу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити тухольцямуські пакості. Дім його стояв як раз над тухольською дорогою, і він, ідучи за прикладом інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїжджих для себе мита. Та тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починається рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх правах до крайньої крайности. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке й рішуче питання:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хочеться! — відповів гордо боярин. — Коли вам кривда, то йдіть скаржитися на мене до князя.

— Алеж це дорога не княжа, а громадська.

— Це мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалилися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молоді з сокирами і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї огонь і спалила її недалеко від боярського двору. Боярин лютівся на своїм дворі, кляв поганих смердів, але спротивлятися їм не мав смілости, і наразі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але тухольці не раділи завчасно, — вони добре знали, що це тільки перший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді так воно сталося. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкращої громадської полонини. Не встигли вівчарі до

ладу розказати свого, коли втім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського лісу. Знов громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Алеж це не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя скаржетесь, — відказав їм боярин і відвернувся від них.

Від тої пори почалася правдива війна між боярином і тухольцями. То раз тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між котрими нераз приходило до сварки і бійки. Це лютило боярина чимраз дужче, і він вкінці казав убивати тухольську худобу, придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в заграбленім лісі, велів прив'язати до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Цього було вже забагато тухольській громаді. Багато голосів обізвалося за тим, щоби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати до тла. Велика частина громадян пристала на це, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринові, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належить засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагається

закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можливість витолкуватися, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно, ніхто в нинішнім зборі не розумів так добре важности цієї хвили, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важиться на вістрю громадського засуду. Та й коби то в тім засуді ходило лиш про просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладався б цілковито на громадський розум. Але тут приходилося розважати — перший раз на тухольським копнім суді — також інші, сторонні, а безмірно важні обставини, що заплутували справу майже до безвихідности. Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний, чи неприхильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить признання не так права, як сили по стороні боярина, раз на завсіди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжчим виломом у вільнім громадським устрою, над якого відновленням і скріпленням він ненастанно трудився протягом сімдесятьох літ. А неприхильний засуд, що вирече прогнання боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ану ж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що тухольці — бунтівники? Це може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі uznawali за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблення та на знищення. Обидва важкі виходи нинішньої

ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він широко молився духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усіх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесіду. — Не буду від вас приховувати, та й, впрочім, ви й самі то добре знаєте, які важкі й великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робиться і що нам грозить, то так і здається мені, що наше дотеперішнє спокійне громадське життя пропало безповоротно, що тепер настає для нас усіх пора показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка це буря надходить на нас, і то не з одного боку, це ви знаєте і почувєте ще ширше на нинішній раді, тож про це я тепер не потребую говорити. Я хотів би тільки показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на яким би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайньої крайности. А втім і тут ні я, ні ніхто інший не має влади над вами: схочете, то послухаете, а не схочете... воля ваша! Тільки ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній¹⁾ дорозі, сьогодні нам прийдеться вибрати: сюди чи туди. Тож годиться нам, людям старим і досвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше, копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує

¹⁾ Розстайна дорога — перехресна дорога.

наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення. — Захаре, — сказали вони, — колись, у хвилі найгрізнішої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок¹⁾), — тоді ти відкриєш громаді, що значить це знамено, а zarazом відкриєш, що на ній спочиває наше й нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку!

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиною хоруговкою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про це нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора це зробити. Дивіться на нього, на це знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свободний в кожному поєдинчій колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Цей ланцюг, то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожне колісце в тім ланцюзі, то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдовольняє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода

¹⁾ Загрозить її порядок—загрозить її порядку.

кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною й свободною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й цілий ланцюх розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься. От так і упадок вільних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Руси. Горе громаді, котра добровільно стане тою раною, котра не вживе всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, заpastися в безодню!

Останні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ухах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою об камінь і, мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіми барвами веселки, видавався блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив далше:

— Гляньте ще раз на знамено! Кожне колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжують колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожна громада має свої дорожочинні установи й порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і влади для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість

ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того!—крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи хоч би прийшлося нам і останню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, це дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значення тієї хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До останньої краплі крові повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян, немов на даний знак, звернулися в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показалася невеличка громада пишно построєних, оружних людей. Це йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній лицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедренниках і наголінниках і в блискучім спіжевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць¹⁾. При боці у нього теліпався в піхві

¹⁾ Кита з когутячих косиць—китиця з хвоста півня.

тяжкий боєвий меч, через плечі перевішений був лук і сагайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзою набиваним обухом. Поверх усієї тої страшної зброї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пащею, переробленою в зашіпку на грудях, і з лабами¹⁾, що гострими кіхтями обхапували його пояс. Докола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбраних у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенулася тухольська громада, побачивши наближення тієї вовчої дружини; всі зрозуміли, що це власне й є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але покищо вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалиться, що з милости для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почуттю княжої милости, в тім почуттю, що він княжий слуга що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і ні за що ставати нам рабами. це причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдиво свобідному чоловікові личить не гордість, а супокійна повага та розум. Захуйте ж проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упокorenим! Я скінчив.

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

¹⁾ Лаба—нога.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледве окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене перед себе, і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин, очевидно, хотів показати громаді свою вищість. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тією радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про це, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися, це нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого-ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злоти при тих словах Захара. Хвилю він вагувався, чи відповідати далше на його допитування, далі погамував свій негчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини, і дав мені і моїм потомкам у вічне посідання тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки вийняв з-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто це такий, той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин. — Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи і в нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої безпечної кошари. А князь чи робить це зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, щоби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти це, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі

закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не бачили досі і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші з давна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воевод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але відтепер не так буде.

— Як буде відтепер, цього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тільки скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Ввесь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався цим простим питанням, але по хвиливі вагуванню сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям свого топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що це не може бути. А прецінь же твій справедливий князь зробив це з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастям він не турбується, котрі йому не вчинили нічого

злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг це зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А прецінь нас скривдив, оттою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його моєму синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, те для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, а тут нараз приходиш ти в імені свого князя і кажеш: „Це моє! Мій князь дав мені це в надгороду за мої великі заслуги!“ І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми власність князя, зі всім що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невольники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову до долу і довгу хвилю мовчав не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки до гори, до сонця:

— Сонце преясне! — сказав він, — ти благотворне, вільне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілився цей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них!

Бо безкарно ти не пропустиш їх, те знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя, наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лиця землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу! — І по тім Захар успокоївся, сів і знов звернувся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконання — сказав він. — Не повторюй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишається. Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнівайся! Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нім бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, князь не береже нас ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від ведмеда, а це наші найгірші вороги. Він, що правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас ще гірших ворогів, ніж Угри, своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде і не вдоволиться ніякими добичами, а рад би нас усіх на віки поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою Божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупатися і щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його з усіма його ватагами, то, певне, була би ще щаслива і велика!¹⁾

¹⁾ Погляди, які висловлює тут Захар Беркут, можуть унажатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві межиусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос

З дивним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсваний гниллю та підлотою, він усе таки був рицар, вояк, чоловік, і мусів відчутти серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тім же він далеко не по ширій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену владу князя; його душа й сама не раз бунтувалася проти тієї влади, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу владу свої власні заботи такої ж влади. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але zarazом і жаль йому зробилось того велетня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здається навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані вічно. Все, що живе, переживається. Пережилися й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагаються конечно одного, сильного володаря в наших

навіть у нашого літописця в оповіданню про співака Митусу, якого за бунтівні бесіди та непокірність князь Данило велів зловити і покарати смертю. Розуміється, що наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо умалити ваги і значення особи князя Данила, який між усіма володарями русько-галицьких земель визначається, як чоловік незвичайний, симпатичний і, по-своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом (Прим. авт.).

краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв¹⁾ усю силу цілого народу для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здається, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилився, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдаватися в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Алеж тричі не подоба йому помітуватися добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Це звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діється довкола нас. А тим часом не знати ще, хто з нас двох більше і докладніше це знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згромадження всієї народньої сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий посланець, який оповістив тебе про новий напад страшних монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорі зайняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали це ще перед тижнем, і знали про княжого посланця, виправленого в оці сторони, та про його вісті. Княжий посланець прибув пізенько, наші посланці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже заповенили²⁾ нашу Червону Русь, понижили багато городів і сіл і розділилися на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть під Судомир, у польську країну, а друга

¹⁾ Уняти—зібрати, з'організувати

²⁾ Заповенити—розіллється, як повінь, затопити.

йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав цього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом, дивився на старого Захара.

— А відки ти це знаєш, старче? — запитав він.

— Я й це скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і їх вільнім союзі. Зі всіми підгірськими громадами ми стоїмо в зв'язку; вони обов'язані нам, а ми їм, доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя. Підгірські ж громади стоять у зв'язках з дальшими, покутськими та подільськими, тож про все, сьак чи так важне для нас, що діється на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістей, коли допомогти собі не можете! — згідно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. — Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не дозволяють їм мати своє оружжя ані вправлятися в робленню ним. От і бачиш, боярине, що це значить: єдинити силу народу в одних руках! Щоб з'єдинити в одних руках силу народу, треба ослабити силу народу. Щоб одному надати велику владу над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські зв'язки, обеззброжити громадські руки. А тоді всяким монголам відкрита дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могутий князь Данило пропав десь безвісти. Замість обернутися до свого народу, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну запору проти монгольського наїзду, він, поки монголи

руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочі. Але Угри не покvapні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і, хто знає, може незадовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі владу над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, монголи грозять нападом і оцим горам?

Захар якось значуче всміхнувся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаєте робити? Піддаватися, чи боронитися?

— Піддаваться їм не можна, бо всіх, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воеводу. Я вас поведу до бою проти монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воеводи. Ти ще не витолкувався зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щирую волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішався трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази¹⁾! Ворог зближається, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись²⁾ своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна³⁾ ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори цього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав з нами, і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з монголами?

— Старче, ти, бачу, завзявся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені, осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем, як воевода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай⁴⁾, боярине, наших земель і наших людей, а тоді, може, ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Оттака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів?

— Що ж, боярине, інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти в себе не схоче.

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

¹⁾ Ураза—суперечка, непорозуміння.

²⁾ Доправдуватись—вияснити.

³⁾ Хосен—користь.

⁴⁾ Тикати—зачіпати, рухати.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада, або стороннього, що без волі громади забирав би громадські землі, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівняти з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготався силюваним сміхом боярин, — то ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками і конокрадами?

— Що ж, боярине, а скажи сам по совісті, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Аджеж землю нашу забираєш, наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона порушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Оце ти згадав про свою честь, і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які це твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, це ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, це ганьба, не заслуга, і для тебе і для князів. Це чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістався до неволі.

— Оце ти добре сказав, не знаємо тільки, чи це правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Постараємось переконатися. — І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчити за ним або проти нього?

— Я можу! — озвався голос із народу.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Це був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кулі¹⁾, розповідаючи страшні вісти про монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дісталися до неволі, а потім під час обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до

¹⁾ Куля — дерев'яна нога. колодка.

неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах святої Руси, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою¹⁾), загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний, веселий характер. Оттой то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш цього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув побліднівши боярин. — Мовчи, а то тут буде й кінець твоєму нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідоцтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

— Мовчав досі, то мовчи й далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вовк з розлупаною головою, скривавлений, упав додолу. Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

¹⁾ За чергою — по черзі.

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин, — не боюсь вас! От так буде кожному, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтучі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютости, стояв він посеред них з кривавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине, — сказав Захар, ти смертельно провинивсь проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати, нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні від нині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з цього поганого збору!

Боярин віддалився зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці вивели криваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимові приймати цей вибір. Хоч і як ненависний був йому

боярин, але все таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би життя. А тепер, о, горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але проте Максим не відпирався від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: аджеж при тій нагоді він побачить її! А може йому удасться якнебудь потішити її, злагодити хоть своєю щирістю гострий засуд громади!..

А тим часом рада громадська йшла далі своєю чергою.

Прикликано посланців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронитися проти нападу монголів.

— Зруйновані ми, — говорив посланець підгірських громад. — Села наші попалені, худобу пограбовано, молодь вигибла. Широкою рікою розлилися пожежі і знищення по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Посланці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понижче Синевідська на рівнині біліються вже шатри монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагаються. Шепчуть люди, що хотять запродали шляхи наші монголам.

Посланці з інших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народа. Передновинок

тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Посланці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і браття, спиніть ту страшну хмару, не допустіть її звалитися в нашу країну! Ваші села — твердині; кожна скеля, кожна добра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переваляться через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погинемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви, чесні послі сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Воєнні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? Як нам боронитися? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удаватися не можна. Шлях наш при вашій допомозі, чесні загірні громадяни, ми чень¹⁾ оборонимо. Але інших шляхів ми оборонити не можемо. Це буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б нам удалося наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські посланці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині

¹⁾ Чень — мабуть.

треба, щоб кожний поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки, і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схотять видати їх монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і це може ще спасти нас: що монголи не підуть на ваш шлях і що в таких разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяни, громадяни, — сумовито, але і з докором, сказав Захар, — і сила, бачиться, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на „може“ та на „хто знає“. Аджеж цього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всією громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалося би забезпечити себе проти ваших власних ворогів: бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кожної хвили цей прехитрий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки цього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські посланці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знав їх. Зламана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?.. Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово.

— Невже ж таки, чесні сусіди, моє слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж

їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й моє слово вам не допоможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилилося з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будучі дні?

Посланці сторонських громад, піднесені на душі й захочені, порозходилися. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо ясніло пречистою блакиттю, немов не бачучи земної журби та тривоги.

IV.

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан, прозваний Батієм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стільки всяких полоняників, що мусіли битися за нього в перших рядах, — ішов повздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх мурах, і незвиклі до ведення правильної облоги монголи мусіли не раз тратити багато часу, добуваючи

брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, багата країна, заселена племенем, спорідненим з монголами, від котрого великий джінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися, і страшений похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батія, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділилася на три частини: одна під проводом Кайдана пішла бесарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділилася від головної орди в землі волинській і поперек Червоної Руси, через Пліснеско, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вброд, а далі розлилася по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські посланці, їх шатра білілися на рівнині пониже Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягли на Підгір'я. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулкани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і пінився по крутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині почали розблискуватись якісь світила, зразу де-де, рідко, мов несміло, далі чимраз густіше, сильніше, — поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжеврілася кривавим відблиском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той відблиск над

долиною, то живіше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючім просторі. Це палали нічні огнища в таборі монголів.

Але гень-гень у віддалі, де кінчилось те меркотяче море, палали інші світила, страшні, широкі, бухаючи огняною загравою: це горіли околичні села і слободи, оточуючи широкою огненною пасмугою монгольський табір. Там бушували загони монголів, грабуючи і мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличких та дебелих гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у лицарським строю, в зброї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом, прип'ятим до кінського сидла. З-під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубами котилися з ярів і дебрів чимраз вище на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятости, що щохвилі розливався по ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його суглави несподіваними, судорожними рухами і давалося взнаки його гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одягнена в полотняну, шовковими нитками перетикану одягу, з невеличким бобровим колпаком на голові, що не міг вмістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сагайдак зо стрілами. Її чорні, палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини

і темно-зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі. — Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглибимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, таточку, цього не кажи! — сказала вона сміло, але зараз же якось змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався! — скрикнув з докором їздець, — а радше, що сподобався тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти, така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блисківі! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами міниться!

— Алеж, таточку, що за думки шибують по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я призналася тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Алеж, дурна дівчино, ти не будеш його, про це ніщо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?..

— Ні, таточку, не говори цього! Він такий лицар, як інші лицарі, ні, він ліпший, сміліший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти, я присягла!

— Що значить присяга дурної, осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без вагання й думання я зробила це. Навіть не без вищої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимсь приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а це що знов? Яка вища воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на ведмедів, показалася мені в сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до грудей.

— Мамо! — сказала я, і більше не могла нічого сказати з радості та розкоші, що наповняла цілу мою істоту.

— Мирославо, дитя моє єдине, — говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тремтить мені в серці, — слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо! — сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радості.

— Благословлю ж твоє серце! — І сказавши це, вона розвіялася запахущим леготом, а я прокинулась. І серце моє справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мами!

— Алеж, дурна дівчино, це був сон! Про що ти вдень думала, те вночі й приснилось тобі! А втім, — додав боярин по недовгій хвилі, — а втім ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би й сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А це для чого?

— Для того, — сказав боярин з силуваним супокоем, — що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте, ви, хамове плем'я, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, це не тухольський вовк, він і тухольським ведмедям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за тогс лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я зі слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вкололо його те оскарження з уст доньки. — О, я знаю, що коли б ти була на тій раді, то й ти була б стала за ними проти свого батька! Що ж діяти,

батько старий, понурий, не вмів блискати очима ані зітхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько оце перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, миліший, молодший товариш, може, десь тепер зі своїми тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, гарячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, це ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слізьми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене! Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді і говорити правду! Невже ж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближалися вже до верха гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, зчаста форкаючи, тупали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, витираючи рукавом сльози і підводячи догори голову.

— В світ за очі, — відказав батько.

— Ти-ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може їхати до Галича до князя, котрому я наприкрився і котрий рад був мене позбутися? О,

хитра це штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть, — на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! Іди, сказав мені, нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угризайся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай! Ну, що, може їхати нам до нього, пожалітися на тухольців, просити проти них княжої помочі?..

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужче погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на останні слова доньки. — Ну, а може вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити в них ласки, піддатися їх карі, зректися свого боярства і благодіяти їм, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноем?

Постава Мирослави непомітно, мимоволі простувалася, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони прийняли б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Це ще якби ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати цього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то, може, по-своєму праву. А може... може й ти, таточку, дечим... своїм гострим поступуванням причинився до того? А коли б лагідно, по-людськи з ними... Ах, боже, це що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування.

Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, го-мін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені, валилися до долу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. В кривавім розблиску вогні виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотирьохгранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло огнищ. Мирослава стала на той вид, мов остовпіла, не можучи відорвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім, кривавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крови, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякалися йти далше.

— Тату, про Бога святого, це що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, це мусять бути монголи, про котрих прихід говорив народ з такою тривогою?

— Так, це вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, це загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде годувати бояр?

— Не бійся, не вродилась іще та буря, що здужала б до кореня знищити те підле насіння!

— Алеж, таточку, монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І це добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: це наші союзники!

— Алеж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кров'ю нашого народу?

— Що мене це обходить, хто вони і які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки допомогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима дивилася на свого батька. Кривавий відблиск огнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кривавим вінцем. Вони обоє позлізали з коней і, стоячи на гострім гребені гори, дивилися одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи це одверто, і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Їдовитий голос боярина стався при кінці якимсь м'яким, тремтючим, зворушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридючи.

— Ох, таточку,—хлипала вона,—як ти рвеш моє серце! Чим я так тяжко провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

Ридючи, вона впала батькові до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізьми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози і з його старих очей. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя,—сказав він лагідно,—не жалься на мене! Горе наповнило гіркістю моє серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривога й боротьби. Аджеж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилитися, ні від кого ждати помочі, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слізьми Мирослава. — Гнів проти тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі, а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я знав їх і хочу оберекти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до цілі! Що буде, те буде, долі своїї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав униз горою. Ридючи, подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона, бідна, й не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було іншого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим далше з'їздили в долину, тим густіша пільма обхапувала їх, тим менше могли щось бачити, крім блимання вогнищ і жевріння віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захопував віддих у грудях. Боярин простував до першого вогнища, що палало серед поля. Це була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям догори, в таких самих пелехатих гострокінчастих ковпаках, з луками на плечах і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава догнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, Богом святим молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з униженою просьбою. Підемо в гості, і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та оточили їх.

— Хто їде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-свому.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів гостро, на монгольській мові боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета бегадир і Бурунда бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дін упадає“. А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варті здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коней, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й прип'яли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною монголи сповняли його волю, вона догадалася, що батько її не від нині знається з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над

Калкою зрадив Русь монголам, виявивши їм наперед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда, — говорили вісті, — доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішанню взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидке увільнення без окуп, хоч боярин божився, що монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжій дворі всі почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давніше. Боярин вкінці почув ту зміну і попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопатися в таку лісисту пустину, та й ще з молодю дочкою, князь Данило дав йому даровизну — очевидно, рад був його позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гнівало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісті й шепти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна, від десятих літ був у порозумінню з монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову додолу. Серце її боліло дуже: вона чула, як у ньому одна за другою рвалися найсильніші й найсвятіші нитки — нитки дитячої любови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч

батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі дивились, не змигаючи, в полум'я вогнища, слідили уважно за тим, як догоряли червоні, мов розжарене залізо, поліна, як тріскали в вогні, злизувані полум'ям. Чи це було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне прочуття будучини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тільки ж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише дивився і дивився в вогнище, на миготячі іскри та попелючі поліна.

— Доню! — сказав він вкінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина льодовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді і мовчав і вдивлювався в вогнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилі монголи привели їх коней, висадили Мирославу і, оточивши їх обох, повели до табору. Монгольський табір був розложений у величезнім чотирьохкутнику і обкопаний глибоким ровом. В кожному боці чотирьохкутника було по дванадцять входів, оточених оружною вартою. Хоч неприятель

ніякий не грозив таборів, то все таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським лицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики та керування великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім перейняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм боєм і стидом, що випалював гарячі рум'яні на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілої владі, надто свobodно і по-лицарськи вихована, щоб не зацікавитися розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсадкуваті їх постави, повбيرانі в овечі кожухи, через які перевішаний був у кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали, мов ведмеді або які інші звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилиццями і під'очними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледве блищалися з вузьких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску вогнища переливалася в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими додолу головами і з горляною, співучою мовою вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатра їх, як Мирослава зблизька, приглянулася, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних угорі до купи, і накриті були вгорі для безпеки від дощу великими

шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицях. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на цей вид; її, геройську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона воліла б тепер тліти в пожежі і стриміти, як кривава трофея, перед шатром переможця, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожна недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила — аніж іти здовж оцього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду далше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тим часом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батієвого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зовні нічим, окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: зате в середині було далеко пишніше, по-азіятськи уладжене. Тільки ж ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч, впрочім, не поступилися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом, а з плечей лук, приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими

до землі очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісті? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінгісхана, пана всього світу! — сказав боярин. Це була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінкам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? В мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінгісхана, вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невільники, збунтувалися проти мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внуків великого джінгісхана дозволити їй лишитися нинішню ніч і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для друзів наших ми гостинні, — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ламаною українською мовою:

— Зблизись, дівчино!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима дивилася вона на того нищителя Руси, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько.
— Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую¹⁾ тобі! — сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизилася.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарні дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірні великий джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, оце коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськы вояк—усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстінь, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий зологисто-зелений бериль з вирізаними на нім фігурами. Мирослава вагувалася, чи проїняти дар від ворога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, цей знак від великого внука джінгісхана, — сказав боярин, — це знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольським таборі. Нам прийдеться розстатися, доню. Їх військовий звичай забороняє жінкам бути в таборі. Але з тим герстеном ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі, запотребиться.

Мирослава ще вагувалась. Але втім нова якась дума шибнула їй у голову, — вона взяла перстінь і, відвертаючись, урваним голосом сказала: — Дякую!

¹⁾ Розказую — приказую.

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишився сам з монгольськими бегадирами, щоб радити війсьну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник цього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип монгола: невеличкий, поворотливий, з хитро мигаючими, малими, мов мишачими, очима.

— Сідай, гостю, — сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай це буде найвища похвала твоєї вірності для великого джінгісхана. Але все таки ти трохи запізно прийшов. Військо наше вже третій день, а великий джінгісхан, виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох день без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а яку ж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнався про ваш похід, а, дізнавшись, прибув зараз. Про задержку не журися. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими військовими силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дні ходу, а з Перемишля до гір ще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нім порobili засіки. Але бояри не радо служать князеві Данилові Романовичу, не радо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чому ж досі ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годі їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людей для оборони засіків, не радо зносить їх владу над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князів, ні влади, де кожна громада жила для себе, а проти спільного ворога всі дружилися по добрій волі і вибирали та скидали свою старшину. В оцих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полум'я непокори в ім'я тих старих порядків. Народ дивиться на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана одверто, то побив би їх камінням. Коли ж за приближенням нашої сили бояри піддадуться вам і віддадуть вам засіки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насміх і погорда заблискотіли на його тонких губах.

— Дивні ж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує проти своїх слуг, слуги проти князя, князь і слуги проти народу, а народ проти усякої влади! Дивні порядки! У нас, коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти

великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і, оточивши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесят великих кітлів на грани і налити їх водою, а коли вода закипіла, то, не розбираючи нічиєї вини, велів у кожний котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів повиймати голі кістяки з кітлів, посадити їх на коней і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на прикладі своїх ватажків училися послуху й покори великому джінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до цього краю, бо коли б не ми, то ви певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постила бояринові в тілі при тім оповіданню монгола, але він ні словечка не відказав на це.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вужчий і не так рівний, але зате ближчий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопипильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх боятися, — підхопив боярин. — Вони ж без оружжя і без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Ду-клянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу.
В Тухлі переночувати, а разом зо світом
у дорогу, і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, скільки часу треба на пони-
щення засіків, три дні ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав
Пета.

— Дозволь мені слово сказати, великий
бегадире, — сказав один із начальників монголь-
ських, мужчина величезного росту і геркуле-
сової будови тіла, з лицем темно-оливкової
барви, одягнений у шкіру степового тигра, що все
разом аж надто виразно свідчило про його по-
ходження з туркоманського племені. Це був
страшний, безтямно смілий і кровожадний во-
йовник, Бурунда бегадир, суперник у славі
з Кайданом. Монгольські загони, які він про-
вадив, лишали по собі найстрашнішу руїну,
найбільше число трупів, найширшу ріку по-
жеж. Він безмірно перевищував Пету своєю
відвагою; перед його шатром кожного вечора
було два рази більше свіжих голів, ніж перед
шатром усякого іншого вояка. Але Пета не
завидів йому тої смілости, чуючи надто добре
свою перевагу над Бурундою в штуці ведення
великих мас і кермування великими бит-
вами та походами. Він радо пускав Бурунду
на найнебезпечніші місця, держав його в за-
пасі на найтяжчу, рішучу хвилю, немов не-
поборний залізний таран, — а тоді пускав його
з відділом „кривавих туркоманів“ довершувати
побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Дозволь мені з десятитисячним відді-
лом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй
на дуклянський. Перейшовши на арпадський

бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов це перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунди був хоч і смілий, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по-твоєму! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Дозвольте ще й мені слово сказати, великий бегадире, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати частину своєї сили тухольським шляхом, а все задля тісноти шляху й я не радив би слати, то дозвольте мені піти наперед з невеличким відділом і зайняти вхід того шляху, заким іще тухольські смерди дізнаються про ваш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій зброї! — сказав Пета, встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпитись і попрощатися з донькою.

В темнім шатрі на ліжку, покритім м'якими, грабованими перинами, сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражіннях цього вечора вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положення, в яке втягнув її батько.

Положення те було справді страшне, бачилось навіть безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольським таборі, напівгість, напівбранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастя з Максимом, — і та віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кривавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний, чи недобровільний? — побут у монгольським таборі? Мов гадюки, вертіли її серце ті питання, і вона дала сльозам волю і плакала, мов з життям своїм прощалася.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече, — вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полудне він упаде трупом від мого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякався того голосу і відступився від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона. — Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекувався боярин, — хто це сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставляла на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що

задумуєш? Не бійся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що вища від нього родом, о, ні! Я нижча від нього, я чую себе безмірно нижчою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щастя. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напроти нього?

— Алеж нічого, зовсім нічого! Він тепер, може, вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви врадили з монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоб помститися на тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мститися на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу перепроводити монголів на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з монголами напасти на нього, вбити його...

Боярин видивився на неї зачудованими очима; він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно швидко вгадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судилася, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом з ним, до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Це хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава. — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли уб'єш мене, то це буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пустити мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожчий мені над життя моє! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підйму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що це значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розуміється, ти боярин, де ж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твоє над ним милосердя, то ще раз кленусь тобі, що ані я, ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він незнати як нападав на нас! Досить тобі цього!

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тривогою, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить цього,

чи ні? О, як радо була б вона пташкою злетіла до нього, щирим щебетанням перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою зброю і, виходячи з шатра, сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і закликаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захиталася за ним. З заламаними руками, образ найтяжчого горя і найстрашнішої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з відкритими устами, ухом ловлячи останній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддалявся на полудне відділ монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі. Від малку виріс він у глибокім почуванню своєї єдності з громадою і святости громадської волі, тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади—прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили тухольці в боярині,—і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде мусіти стрітитися з Мирославою, з її батьком, як з ворогами, що буде, може, мусіти боротися з боярськими лучниками або і з самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішився

зробити своє діло як можна найспокійніше і не доводити його аж до проливання крови, але хто ж міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Це легше могло бути, як що.

— Але ні, — думав собі Максим, — коли схоче моєї крови, я не буду боронитися, я надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай, батьку мій, соколе сизий! Прощайте, браття і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуйте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем¹⁾ на споєннях вигладжених ялиць, будованих в кути, так, як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними зверху грубою верствою червоної, в воді нерозмокаючої глини. Вікна, як і у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на ряни волові міхурі, що пропускали слабе, жовтаве світло до середини. Входові двері спереду і ззаду вели до просторих сіней, яких стіни обвішані були всіляким оружжям, оленевими та зубровими рогами, шкірами з диків, вовків і ведмедів. З сіней на два боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів і з дерев'яними, гарно вирізуваними полицями на всякий посуд. Одна світлиця бояринова, а друга, по другім

¹⁾ Гибель—гембель.

боці сіней, його доньки. Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій служебна. В світлиці боярина стіни були обвішані шкірами ведмедів, тільки над постіллю висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якимсь поході. Там же висіли його луки, мечі й інша підручна зброя. Світлиця ж Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і помості, пристроєна в квіти, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало і обік нього дерев'яний, сріблом окований, чотирьохструнний теорбан, любий повірник Мирославиних мрій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині стояли стайні, стодоли й інші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто й глухо було сьогодні в просторім боярським домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишилися, та й ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають. Мабуть важніше якесь жде їх діло, бо беруть луки й стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готуються. Що це такого?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готувитися до бою. Три вожними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але, на щастя, боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше

почав порядкувати свою ватагу. Це й не довго часу забрало, і мовчки, з понатыганими луками, з блискучими топорами й списами тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не дальше, як на п'ятдесят кроків одні від других, зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Послала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав, підносячи голос, Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижимо в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що це має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися в стіну. В тій хвилі дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили проти тухольських молодців.

— Товариші, браття! — сказали вони. — Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринові, що стрітимо вас вороже, але ми не давали йому слова проливати вашу кров, і проливати її за неправду. Ми були при суді громадським і знаємо, що боярин

схривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилиною думали вступити в смертельний бій. Максим найдужче рад був тому, що його побоювання не справдилося, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і проганяти на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстатися. Радість сумирного закінчення цієї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі інші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічого не тикаючи. З сердечним трепетом наближався Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрітати її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в світлиці, і це затурбувало Максима. Де вона? — подумав він, і зараз надумав спитати про це дружинників, що тим часом вешталися, приготівляючи на радощах для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питання зовсім не вдовoliла й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне? — не знати. Велів їм виступити ворожо проти тухольців, але чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то, може, повзявши яку іншу

думку, урвав бесіду й від'їхав. От і все, що дізнався Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісті мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що це таке? Чи не криється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хочачи всім у голос виявляти свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб малися на бачности, а сам почав пильно і уважно переглядати ввесь дім від гори аж до долу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але що ж, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тим часом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи із світлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всілякою стравою й медом. Серед радісних окликів і співів почалася гостина. Тільки ж чим довше сиділи молодці за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якість їх радість і веселість. І хоч мід пінився в точених дерев'яних кубках, хоч м'ясо печене на рожнах димилось на дерев'яних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця столу до другого, то все таки таємно тремтіли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?..

Ось устав один із боярських дружинників і, піднімаючи вгору кубок, повен пінистого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний цей день для нас і щоб ніяка лиха пригода...

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенкетарі напруго посхапувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що це? Що це? — крикнули всі нараз і поперлися до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак, глухий стук кінських копит, а прецінь якого безмірного переполоху наробив він у боярськім домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: цей біг туди, той сюди, цей шукав того, той цього, а всі мішались і товпилися без ладу, топчучись по кубках і стравах, по білій скатерті і по дубовім переверненім столі. Максим перший вирвався на двір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був, мов наглий удар грому. Всі стали, мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне остовпіння. Але й це тривало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розлягався все ближче й ближче, а неминуча небезпека разом обудила всіх із мертвоти. Аджеж усі були смілі, сильні, молоді! Аджеж кожний із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кривавій боротьбі з ворогом і бажав і молився, щоб сон стався явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони ж мали б її перелякатися? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість,

страшна назва „монголи“, — в найближчій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кожний держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з іншими, готовий до кривавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держатися цих стін. Поки ворог не випре нас від цього дому і не оточить на вільнім полі, поти не маємо чого боятися. Дім цей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали в середині дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб в разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тим часом монголи на ріни¹⁾ над Опором зупинилися, позлазили з коней і, розділившись на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без довшої запинки. Маневр той показував ясно, що монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто це йде так завзято на чолі середнього, головного відділу монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не ймуть. Це не хто другий, як сам властитель цього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! Наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довіряючи їх щирості, поставив у ряди в суміш із тухольцями.

¹⁾ Рінь — піскувате місце.

— Так, ваш боярин, монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невже ж ви й тепер ще схочете додержувати йому вірності?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникові! Розіб'єм вражу ватагу або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою, сказав Максим:

— Простіть, браття! Одну хвилию я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові зі своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімося разом, близько стін, так, щоби не могли нас оточити, і стараймося завдавати їм якнайбільше страти. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей¹⁾ нам удасться відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старався в інших вмотивувати надію, яка в нього самого почала щезати від першої хвили, коли тільки побачив монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернулася перед очима обляжених. Але, все таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його притомність духа й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи²⁾ на його словах і розказах, кожний дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можності, знаючи добре, що й сусіднє місце буде так само пильноване.

Та ось монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені

¹⁾ Чей—може, мабуть.

²⁾ Полягати на чомусь—покладатися на щось, слухатися чогось чи когось.

на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачиться, хоче попереду пробувати ще намови, бо ось він виступив з-поміж рядів наперед проти головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Невже ж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли би піднімати оружжя на військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всієї Руси? Піддайтеся йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вільної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може, до тебе така назва борше¹⁾ пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана і, певно, полизав молоко, розлите по хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже ані вільним, ані чесним чоловіком!

Гостра й різка була бесіда Максимова. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому проте ніяка честь не належиться. Голосно радувались

¹⁾ Борше — скоріше.

товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінився зо злости.

— Хлопе поганий! — кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похвалявся своєю вільністю! Нині ще кайдани забряжчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш валятися в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згинуті! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей, діти, — озвався він до монголів їхньою мовою, — далі на них! Тільки цього обминайте, цього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвався. Стишилось довкола боярського дому, але це була страшна тиша. Мов гадюки, свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трапляти оборонців, або, трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб взагалі щадили стріл і збруї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стін дому, він зі своїми вибраними товаришами уставився на подвір'ю, о яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остінком — куснем недобудованого паркана. Паркан був якраз у хлопа¹⁾ зависокий, і стріли монгольські не досягали молодців. Зате їх цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили монголів і стримували їх від наближення. Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши це.

¹⁾ У хлопа зависокий високий як, людина

— Приступом до них! — крикнув він, і збита громада монголів під його проводом кинулася бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже монголи добігають, ось-ось своїм напором обалять¹⁾ остінок, — коли втім по-над остінком вирвався, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен — і свиснула громада сталених стріл — і ревнули з болю поразені монголи страшними голосами. Половина їх упала, мов підкошена, а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра, Тухольщина! — закричали оборонці, і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збирав уже другу громаду до нападу. Він повчав монголів, як треба нападати і не розсипатися за першим ударом противника, але бігти по трупах далі. Тим часом і Максим повчав своїх молодців, що діяти, і з піднесеним оружжям ждали вони нападу монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин, і поперед усього цілими хмарами пустили монголи град стріл на противників, а по тім знов пустилась громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрітили їх молодці цільними²⁾ стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнулася назад, лише з оглушаючим криком летіла далі і досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних.

¹⁾ Обалити — перекинути, знищити.

²⁾ Цільний — що попадає в ціль.

Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий, гарячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори об остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підйомами підважили вгору остінок, поперли його плечима і обалили на монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок, обаляючи своїм тягарем передні ряди монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топорощах, лупаючи ними черепи монгольські. Забрязкала кров, залунали крики і стогнання ворогів — і знов розскочилася юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повітав перемогу товаришів, і знов відповіли на той крик монголи градом стріл, а боярин — лютими прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полуденнім боці двору молодці так щасливо відбивали напади монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ю. І тут монгольські стріли просвістіли без шкоди для обляжених. Тільки ж тут монголи відразу пішли на приступ, і обляженим прийшлося дуже гаряче. Вони кинулись купою проти монголів, але стрічені були стрілами і мусіли вертатися, стративши трьох ранених, яких монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили монголи хату

і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники змагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусіла б бути над ними перемога. Значить, головна річ для оборонців була—вдержатись перед стінами дому. Але тут вони представлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч трохи захиститися від них, Максим велів повідкривати двері, познімати верхняки із столів і повставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Ізза тих щитів безпечно і вигідно стіляли молодці на монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держімся, товариші!—говорив він,— швидко в Тухлі почують крики, або хтобудь побачить, що тут діється, і нам прибуде поміч!

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно „руських псів“, що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронитися. Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти!—говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо,—говорив другий.

— Постійте,—сказав Тугар Вовк,— на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відділи нехай рушать з обох боків до причілкових¹⁾, нестерезених

¹⁾ Причілок—причівок, бокова стіна.

стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все таки, коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Ватажки пристали на ту раду, бо вони, несвідущі в подібних маневрах, не вміли б і такої придумати. Заворушилася монгольська сила, забряжчала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топори і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до важкого бою. Але поки монголи радились і ладились до вдалого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криші боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна і от в тих то вікнах Максим поставив у кожному по двох слабших із своїх людей, щоби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був доставити йому чого треба, а один мав доносити від них вісті товаришам на долину.

Загнали труби і завили дикими голосами монголи, кидаючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустрічі з ними, але, прибігши до пів віддалення, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Коли ж і обляжені, що готовилися на останню, рішучу боротьбу, повітали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подалася назад. Голосними насміхами повітали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачиться, заяче серце має: розженеться й відступить. Хіба ж не соромно тобі, старому лицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі смілі,

мов барани, а поєдинчо нікотрий і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сміявся. І сам Максим швидко побачив це. Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому, направо і наліво відразу. Під час вдалого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: це були стіни без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі¹⁾ молодці побачили надходячих із тих боків монголів, і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що, стоячи при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізнавшись від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про рятунок і мови нема. Тепер приходиться вже боротись не на життя, а на смерть.

Та й Тугар Вовк, побачивши вдачу²⁾ свого задуму, голосно порадувався їй.

— А що, хлопці! — крикнув він, — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордості. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистім полі вони проти нас, мов миш проти кота.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо нічого вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стінами монголи огонь кладуть.

¹⁾ Подря—чердак під кришею.

²⁾ Вдача—успіх.

— Браття, — говорив він, — мабуть, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, це знайте наперед, не поща-
дять нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо, як мужі, з оружжям у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронитися до останнього духу, заслонені хоч трохи стінами, чи волимо всі разом ударити на монголів, може б нам таки удалося проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на монголів! — закричали всі товариші. — Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайте ж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук, і за мною!

Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до монголів, стрічені були градом стріл, — тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із столу, вбитий на двасписи, і в той верхняк повпивалися монгольські стріли. Аж наближуючись до монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит — і цілий відділ кинувся на ворога з безтямною завзятістю. Відразу змішалися монголи і почали подаватися в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і оточив молодців цілою громадою монголів, мов стрільці цілою ватагою псів оточують розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові чоти напроти них. Кров

бризкала далеко із скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кривавого оружжя. Стогнання ранених, зойки конаючих, скажені крики убивців,—усе те мішалось в якусь пекельну гармонію, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усміхнутим ясним сояцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів, та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружньо напірм на них! — кричав Максим, відбиваючися від трьох монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Зі страшною натугою наперли товариші направо, де лінія монголів була найслабша і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі монголи подалися.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючися зі своїм кривавим топором на уступаючих монголів. Товариші поперли за ним, і відворот монголів швидко перемінився на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим ззаду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до лісу! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов справді дикі звірі, гнали товариші наперед себе втікаючих монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним позирком переглянув положення обох сторін і зареготався.

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями, — на тій дорозі ми ще здиблемся!

І живо він відділив частину монголів і послав їх горою на тухольський шлях, щоб зайшли

молодців спереду, від лісу. Він знав добре, що його монголи в пору поспіють. А сам зрештою монголів пустився на здогін за Тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полі над Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Першою бігла громадка переляканих, розбитих монголів; за ними, здоганяючи їх, наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою навперейми, швидко десь заховався і щез, незавважений роз'яченими в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі монголи спинилися, стали. Перед ними показалася несподівана завада¹⁾: глибокий, у скелі викутий вивіз²⁾ — початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому не раз у останній хвилі додає відваги, зупинилися монголи і обернулися лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але цей наглий вибух відваги не був в силі спасти їх. Мов розгукана буря, впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади — і попхнули їх до пропасти. З зойком повалились

¹⁾ Завада — перешкода.

²⁾ Вивіз — узвіз, дорога серед гір, по обох боках високі, стрімкі стіни.

ті, що стояли ззаду, на дно вивозу, коли тим часом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут іззаду настигає Тугар Вовк з монголами, а з переду оця страшна пропасть! Що діяти? Хвили розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падучи до долу, заясніла для наших молодців надія рятунку. А втім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні, вже, — кричав він, — цим разом не втечете моєї руки! — І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнішим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись смерті товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім опорі. Це ж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли схотять гнатися за нами, то тут їм справимо криваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними, — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк — і скочив

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се сталося, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїться, щоб інші жиди-лихварі не дізналися, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його!

— А я думаю, що вони знаються з собою, як лисі коні. Не бійтеся, жиди не зроблять йому нічого.

— А з тими грішми, то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна. То була хлопська п'явка—не дай господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!.. А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродує обійстя, закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинувся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знав. То страх, мудра бестія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хіба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітря. Але староста за щось хотів допекти Вагманові і постарався, щоб його сина взяли до війська. Ну, розшибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова,—ніщо не могло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь пови-воликав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстилися на нім: син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там—знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, та й замучили. Не минули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні—але на окописько. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Ні. Се я догадуюся.

— Але пощо ж би в таких разі він брався воювати з лихварями-жидами і помагати хлопам?

— Або я знаю.

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що у вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й півтисячі не дасть,—мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. «Добре,—каже,—рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!» Та й по всій параді. Я зараз підписав скрипт, і гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром, і касієром, і екзекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати,—ну, але у мене власного діла небогато, то й лажу по селі. — Ну, а якби так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Вагманові. А він сміється.

«Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви».

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, якби-то наші кондеканальні хотіли троха менш політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півміліона оборотових грошей. Се мені інші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, занявшись справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про засновання читальні в солі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленню віспи, як вибори до ради повітової і громадської, заставляли його зовсім не приготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота—непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкувався переконати

перший ряд монголів, але не встав уже живий, ба, багато й до землі не долетіли живі, стрінуті в повітрі топорами молодців.

— Гурра!—закричали ті, радуючись.—Ану, другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапився скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ нижче, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер невтечуть нам пташки,—радувався він.—От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик монголів залунав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Це був відділ, висланий горою навперейми; вниз вивозом він ударив тепер на тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо!—скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході вниз чорнілася вже друга купа монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша!—сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого монгола, свій кривавий топір.—Товариші, сміло до останнього бою!

Та й сміло ж виступили вони! Добуваючи останніх сил, ударили на монголів, і не вважаючи на некорисну, згористу місцевість, що сприяла монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бився, як лев, прецінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тислися на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя

з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній кліті, приперто їх до стіни, і лиш стільки вільного місця було перед ними, скільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали слабнути, а монголи пруться і пруться на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши всяку надію і бачучи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинулися в найгустіші ряди монголів і в одній хвилі погибали, розсічені топорами. Інші, шепчучи молитви, тулилися ще до стіни, мов вона могла дати їм якунебудь поміч; треті хоть і ніби боронилися, але безтямно, машинально махали топорами, і смертельні удари монголів заставляли їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було, — оточивши Максима, держалася ще просто, мов шпиль скелі серед розгуканої заливи. Три приступи монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупилися, одяг їх, руки й лиця скрізь заплили кров'ю, — але все ще різко і виразно відзивався голос Максима, що закріплював товаришів до оборони. Тугар Вовк напівгнівню, напів з подивом дивився на молодця згори.

— Їй-богу, славний молодець! — сказав він сам до себе. — Не дивуюсь, що він зачарував мою доньку. І мене самого він міг бизачарувати своєю лицарською вдачею!

А потім, обертаючися до своїх монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчиться та різанина. Лиш цього (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скеля, скочили монголи з гори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще борікалися на-під-сили монголи з тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалилася ціла юрба Монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голозу тому монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука залізним стиском ухопила його ззаду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним, почервоніле від гніву й натуги, нахилилося лице Тугара Возка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмю додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вільний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі, — сказав Максим.

Боярин зареготався і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змало в тій кривавій різанині. З головною частиною решти ще монголів Тугар Возк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений, вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивозу, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернутися до табору.

— Прокляті хлопці! — буркотів боярин, переглядаючи свої страти, — скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери монголів, їх не шкода! Коб¹⁾ тільки мені по тих трупах дійти до влади й сили, обернувся б і я лицем проти них. Але цей поганець, цей Максим, то мені

¹⁾ Коб — коли б.

борець! А хто знає, може, і він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який це той їх шлях і чи нема де на нім яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкосякати його трохи; хто знає, на що ще може він пригодитися.

А тим часом монголи готовили вже коней до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюги, кривавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежею, сидів на камені над річкою, німий з затисненими зубами і з розпукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кров'ю оббризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без ворогування. Вони сміялись тепер зі всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним знарядом у руках дикої самоеолі, жертвою кривавої помсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську, — а його оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невільником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим, — невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невже ж ти так часто своїм ясним усміхом витало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодні повітати моє бездонне горе? Сонце, невже ж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а сталося опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калюжах крові, цілувало

посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, гарячим промінням воно обливало зелений ліс і чудові запахущі квіти, і високі полонини, що купалися в чистім лазуровім етері. Сонце сміялося і своїм божеським, безучасним усміхом ще дужче ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон снівся Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято „Сторожа“, і вся громада зібрана докола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі у святкових чистих строях. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі—і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається—і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і зі страшенним лускотом валиться на нього.

— Що це може значити?—питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе? — Але він сам не

міг знайти відповіді на те питання, тільки сон цей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуття! Саме по полудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодь, озброївшись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши криваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, згинули в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодь вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поліг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати, це не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всією силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед

брязку топорів та кіс, серед напівтривожного напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, озброєні з безоружними, ба, навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до останньої краплі крови. Особливо молодь наставала на те.

— Ми хочемо згинуть, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло не моє діло, і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, але все таки я думаю би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що це нам не так то й трудно зробити. Сини наші погібли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до помсти. Чи помстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх, це повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодь, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати.

Але багато голосів старців обізвалися проти неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре,—заговорив один громадянин,—але твоя рада хоч мудра і велику обіцює славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Частина наша, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт аж три громади озброєної молоді. Кожна громада несла наперед себе боєву хоругву; охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Це йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було дивитися на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрів їх прихід, тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів,

заридали на вид того найкращого цвіту народнього, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісніною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллями та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто це такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами на верх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показалася жінка в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидячки, і не дивилась на них, але лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі

відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіргатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали це, — загули голоси з громади, — це нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготувані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною дивилася на нього.

— Дозволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар здоров і живий! О, Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тієї вістки, котру жажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув, мов громом пролиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Це не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору,

бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а ввесь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу!

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку, — (тут голос її ще дужче затремтів) — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Цього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе цього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його stratі?

— Не бійся, батьку, може він іще не страчений, може нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до останнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі

при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. „Тут, казав Максим, переможете, або ніде інде!“ Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіми, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Це правдиві слова мого сина, з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небопослало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не гозори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей ми й його звільнимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: „монголи!“ — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченій силі показалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, щоби впустити монголів у тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вірізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді, і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, щоби хоронити своє добро

в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, прикази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двохколісних возів лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати й подвір'я й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повинь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік срібlistою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жалюючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом, — а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових проміннях заходового сонця, непорушним, кривавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя цієї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси докола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по

лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Це віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, дивилися тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі¹⁾ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвили ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб за своїм звичаєм різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим

¹⁾ Тама — гребля.

криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки й плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна,—в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси!—говорив Бурунда до Тугара Вовка,—зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире?—спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінємось з тими псами, поти не можемо ночувати,—відмовив Бурунда.—Веди нас до виходу з цієї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний,—заспокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч заспокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відділ вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скелі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом з верха стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічаючи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закракала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм на впереями.

— Куди ви, безумні?—ричав ярим туром Бурунда.—Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків джінгісхана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: „Далі, заячі серця, далі за мною!“ — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тількиж це все не було би стримало завязтого Бурунду, коли б у середині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дихучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лиця.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин, і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками, немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до кам'яної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрілили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поразений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилювали тухольців податися назад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли

втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопила з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся! — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і відбивши їх цим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додому, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щєблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилі зі страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лявіна, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили

каміння — і понад усім тим пеклом, напів закритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлючись з лютости, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегогучи зубами, — подвійний зраднику, це твоя вина! Ти запровадив нас у цю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, щоби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радий, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він вкінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все таки мушиш відкрити нам дорогу з цієї западні, а ні, то горе тобі! Це моє останнє слово. Жду діл, а не слів, від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно чекали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кривавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, філювало¹⁾, мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроків і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугілля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидаючи огнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська

¹⁾ Филювати — хвилювати.

долина виглядала тепер мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням грепнула додолу підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов справді в кітлі; і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу соломі і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може, зо дві години тривала пожежа, якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатра для старшин, — решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знов стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але цього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або попало долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті на потемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі

потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: це горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огонь мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто й непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були, мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана, — воркотів він, — а цей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг цього невільника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невільник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б от, наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із цієї западні? Це думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невільника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось гострій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилося йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гідких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався¹⁾, не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи монголів раз-у-раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий²⁾ знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одне тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажевілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Це горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинутися, полетіти в повітрі оттакою золотою іскрою і згаснути там, у ясній, холодній блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!..

¹⁾ Туратися — звертати увагу, чіпатися.

²⁾ Милевий знак — відграничує одну милю від другої.

Ось і його батьківська хата зайнялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою перед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, дивився Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися кути його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, — але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих боевий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно дивилися на його бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що це лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенню знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи, і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненавиского собі парубка в такім страшнім і

оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-блiде, аж зелене, губи постріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоюючи на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі дивився на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть — бо це ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона любила його? Чи за його правдиво лицарську сміливість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: обидва вони невідьники і — два нещасливі. Тугар Бовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже зараз по взяттю Максима до неволі старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. — Нехай б'ють! — це було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово,

що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тане в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою влади, все таки не було ще на стільки глухе на голос сумління, щоб не признати цього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем дививсь на сидячого в наметі, напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що це сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голо-
сом Максим, — дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на половину не розумів, а на половину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати.

Життя -дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краща смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знов усмінувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на цю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці щіпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожную хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в замін за вільний прохід. Так, отже, на-

діюсь, що ти скажеш мені те слово, як трапити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на нашу пропозицію.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до останнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусіли б тоді бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопча! — сказав боярин. — Аджеж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скелями спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трапити до їх серця.

— Говори щиро, по-правді, це єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопча, не так! — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трапляє, він тебе мусів його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг нахилити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за нізащо билися з монголами, якби, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не

сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невільник, що життя твоє залежить від волі якогонебудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намета і швидким кроком увійшла до намету Мирослава. Вона швидко зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенню, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосерно, нагадують йому, що він невільник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава, — не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов це зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із цієї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив цей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда це?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів це не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, але це стояти¹⁾ буде хвилию. Його намет поуз мого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі це слово.

¹⁾ Стояти буде хвилию — тривати буде хвилию.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста, — не журися! Монголи відси не вийдуть, тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я цьому вірити, але надто велика їх сила, за слабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч Загіряни й Верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про це не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі, хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кожному огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрим можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж це таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонечко зійде з-за Зелеменя, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і міцно притиснув її до серця.

— Життя моє! — сказав він, — ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе

проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гремить, — сказав Максим, — ну, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — це смерть монголів! Це більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по наметі, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця й шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутньою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривогою, а напів з глибоким поважанням. — Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти певно дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала дивна дівчина. — Це я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: втікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Аджеж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми цей золотий

перстінь: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Алеж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу цього.

— Алеж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвили ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстінь від Пети; з тим перстенем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! „Заведи його до тухольців“, а то значить, сам собі вирви з рук останню поруку вдачі. Тухольці полоняника ¹⁾ візьмуть, а мене проженуть! Ні, цього не буде. Яйдусам, і без його слова.

Засумувала Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима, — зроби так, як я тобі раджу: візьми цей перстінь!

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож допомагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати цього по собі. Крадькома поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярській наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості й тривоги й надії.

VII.

— Що це за стук такий у лісі? — спитав боярин у своєї доньки, ідучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? Уночі?

— Зараз буде день.

І справді, ледве сказала це Мирослава, коли втім на високих кам'яних обривах, що стіною оточили тухольську кітловину, тут

¹⁾ Полоняник — що в полоні, бранець.

і там замиготіли іскри: це Тухольці кресали огонь і розкладалиognища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалалиognища довгим рядом, немов заблискотіли серед пiтьми очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожногоognища купами снували якісь темні постаті. Цюкання сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять?—спитав боярин доньки.

— Дерево обтісують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Де-не-де варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивилися з тривогою наognища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися наосторожі. Що позапалювали так багато вогнів, це ще й ліпше для монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки тіognі горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обое дертися вгору.

— Хто йде?—крикнули вгорі голоси відognища.

— Свої!—сказала Мирослава.

— Що за свої?—скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговори? Коби борзо сонечко на небо, не так ми з ними переговоримося.

— От які ви смілі! — сказав, усміхаючись, Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям це буде така радість бачити ваші голови на монгольських списках!

— Цур твоєму слову, вороне! — скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що це не було би добре. І власне щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи, боярин наблизився до огнища, при котрім майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовбках довбали діри, інші бортили борти та притісували чопи.

— Що це ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті глузливо, збиваючи псобрісане дерево до купи у виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи пару таких воріт горою і сподом подовжними платвами¹⁾ з грубого делиня²⁾. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

¹⁾ Платва — кусок обтесаного дерева довжиною 5 — 6 метрів.

²⁾ Делиня — обтесане дерево.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстрі і прийнялися з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра держаком мала бути встромлена в грубу, сильно скручену лину, нап'яту між стовбками передніх воротець і скручувану чимраз сильніше при допомозі двох корб, прироблених до стовбків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладатися каміння; пружність скрученої уживи мала кидати те каміння з ложки далеко на монголів.

Тугар Вовк озирнувся кругом: коло кожного огнища майстри — (а в Тухольщині кожний селянин був майстер) — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили уживи.

— Ну, гаряче прийдеться нашим монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із цієї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс битою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довкола нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк, — чи це ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава і пильно подивилась на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленню її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок, дуже вже похиталася

і що боярин у таким разі з konieczности мусів чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою зайняті старці тухольські. Була це простора поляна, похилена трохи на полудень, а від півночі замкнена стрімкою скелею м'якого карпатського лупаку ¹⁾. Величезні смереки оточували поляну в півокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищій вершку полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скелі викутої, яскині в виді склепу, зовсім відкритого на полудне. Стіни склепу стояли сирі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Це була давня тухольська контина ²⁾, де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охристили тухольський нарід, то все таки він, довгі ще часи молячись у корчинській церкві християнському Богу, не

¹⁾ Лупак — рід каменя.

²⁾ Континя — святиня.

покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до „Ясної поляни“ ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — (відти й назва її „Ясна поляна“), — а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Діда частенько курився пахучий яловець і тріпоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна нарід забував про давніх богів. Священники надзирали гостріше за тим, щоби люди не молились по-давнішому; молодь перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростали, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями де-не-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала ту саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на сході, запанувала на нашій землі, а радше змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можливість сумирно зжитися з поглядами народу. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самотньо, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із останніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікар випадково тільки розповідав своєму ученикові про давню віру, так близьку до природи й її сил,

чи, може, і його серце більше потягало до тої віри в противовенстві до строгого візантійського християнства, досить, що з побуту¹⁾ при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і поклявся бути їй до смерти вірним. У своїй Тухлі знав він про „Ясну поляну“, на якій давно вже погас вічний огонь і не курився пахущий яловець, і котру корчинські священники окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна поляна, то все таки досі ніхто не посмів діткнутися образу сонця, т. є золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжевритися тисячами искор. По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що виднілася поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кожної весни, протягом більше вже як п'ятдесятьох літ, Захар, виходячи за ліками, пробував самотно, в молитвах і думках, на Ясній поляні тиждень, і по кожнім таким пробутку вертав до села скріплений духом, з яснішими й чистішими мислями. Не раз тоді тухольці зі своєї долини бачили, як понад вершками смерек, що оточували Ясну поляну, вився синявими клубочками дим запахущого ялівцю, і говорили до себе: „Це старий старим богам молиться“. І говорили це без насміху, без ненависти, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та зате тим пильніше навчав усіх шанувати чуже переконання й чужу віру.

Оттут то на Ясну поляну зійшлися цієї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь

¹⁾ Побут—перебування.

палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; в відблиску вогнища яснів золотий образ сонця в яскині кривавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчі й найдорожчі серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Світовиди, про те, як три святі голуби, Дажбог, Світовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру вогню, а Світовид волосинку, з котрої за його благословенством зробилася корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про великий потоп, від якого люди ховалися в горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розготив тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістей про якийсь новий, незнаний світ; багато такого, що вони говорили і співали в піснях, не розуміючи, тепер ставало ясно і в суцільнім зв'язку перед їх очима, і Захар Беркут сам видався їм останнім із тих добрих велетнів — сторожів тухольських, про яких добрі діла так само оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася

до старого Захара, а боярин зупинився близь
огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар, спокійно, мов про помершого.

— Так! При помочі оцього перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто це прийшов іще з тобою?

— Це я, старче, — сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю, ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння, нічим ви не вrade проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Це добрий знак. Говори далше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара Божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб

укарати непокірного, вислав великий Джінгіс-хан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник однієї частини тієї сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, чи сяк, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хочуть тратити часу в вашій долині, не хочуть проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде неохибна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помімо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили вражіння. Побачив це Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по щирості над пропозиціями Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина,

мій син погіб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусіли б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, якби він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до останнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, це була б ганьба, була б зрада. Але це ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, і цього не треба буде. Цієї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно ¹⁾.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина!—скарикнув болізно Захар.—Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, це вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твойому!—сказали старці.—Коли Бог судив йому згинути, то ми

¹⁾ Зовсім конечно—зовсім і рішуче, остаточно.

проти того нічого не врадимо, коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. Зі смертельною тривогою в серці дивилася на нього Мирослава: вона бідна все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, звісна річ: по-своєму розумно, захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати може тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із цієї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч— п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до останньої хвилини, і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лиш по трупі останнього тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може перемога судилася нам, а тоді знайте й ви, що ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі

погинемо, або ви всі, іншого вибору нема. Це наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернувся й пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбивчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками. як брат обік братів, а вони простять тобі все минуше! А там, чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоять обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до грудей і сказав стиха, напівстроого, напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелося...

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся про мене з тухольцями, а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що

там... той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його схилі зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою, сказав: „Слаба“, а потім, проведений тухольською вартою, спустився вузькою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Ясній поляні було тихо, важко, сумно, немов оце посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Інакше було б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клониться і готури¹⁾ голосять у гущаві, ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до останньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, хай ніхто не лишається! І старі й малі, кожне придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви, оглядати діло майстрів: машини-метавки. Машини майже всюди вже, стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчунані і позбивані

¹⁾ Готур—глухар.

кілками, алеж і роблені не на-в-міць, а прохвильову потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісніною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотирьохграний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і линвів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відділ озброєної молоді, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвилі міг напасти ворог. На послідку посходили додолю і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолю свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було докола. Захар молився:

— Великий наш сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми

шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твоєму зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем оцього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу, так як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив цю кам'яну стіну і дав водам протоку і дарував людям оцю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущується над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, це твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте цей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте, його, шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його з долу, підкладайте підйоми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано линами і шнурами, здолу підкопувано його насаду, і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підйоми, для обалення каменя поперек тіщини. Швидко справні молодці зробили всі

потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — приказував Захар, і відразу сотні рук прийнялися за діло.

— Далі, дружньою силою! — крикнув Захар. — Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам прийнявся за линву. Захитався величезний камінь.

— Рушає! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте, з усієї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільніло напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавшись в повітрі, зі страшенним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіщини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Гострими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіщину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода

плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каменя, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каменя стіну на які три сажні завгрубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напорові води.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з оцими обривами заввишки, побачимо, що вдіє сила Джінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівno закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що це спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилию об величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламну стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложищу — і стала зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане і голову вниз похилить і роги до землі згинає і стишиться, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку

на хвилю притишилася, немов злінивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тим часом набирала сили і смілости до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою об стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками Тухольців. Озброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на дрюччя й молотки до оббивання каміння. Радісно дививсь Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність перемоги.

А втім на сході, над монгольським табором, кривавою загравою розжеврилися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелеменя і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на зайнятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радости, глянув Захар на схід і, простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю світу! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападнені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом клянемось, що не уступимо до останньої хвили, до посліднього віддишу нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! Дай

нам твердість і вмілість і згоду! Дай нам не злякатися їх кількості і вірити в свою силу! Дай нам дружністю і згодою і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могутні, тремтіли в свіжій ранній повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою об кам'яну гать, а повернулася взад.

VIII.

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня смілість і надія. Спокійно, але з ясними думками доживався він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався про твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до останнього духу, та й годі! Або ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я те бачу, що він хоч потроху, а правду каже! — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, ви вчарували її, то, певна річ, навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробіть? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що, ти все таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з цієї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивезти відділ монголів на верх і обсадити ними вивіз, а тоді

легка річ буде розвалити засіки і вийти з цієї долини.

Боярин стояв, мов остовпілий, перед Максимом, ухам своїм віри не йняв. — Невже ж це може бути? — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все таки йому подобалася його лицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься останнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що це ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що „волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду“?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин,

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе це вколело! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, якби ...

— Якби що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє пропозиція?

— Але чи насправді ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— Насправді, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я оце тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Це розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвили перебував Максим за той час, поки боярин пішов сповіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвили плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожна з них, мов гострими ведмежими кігтями, впиалася в його серце. А коли так не станеться,

як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може й життя, лежить на тім слові, — вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — це страшно, це мука, це гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно дививсь на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі... Але що це таке? В тій хвили задрожала земля, і страшенний лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя — що це таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Це тухольці працюють! Це вони будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Серце його билосся живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвили вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися відси, тут небезпечно.

Мов гострі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було

припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

— А це відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками, живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж це за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти це місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, поміж підземні скелі проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну поляну, там, де ти недавно бачив мого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одне забув, що село згоріло, плоти й будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та ще раз кажу, чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твойому, — сказав вкінці боярин. — Іду звістити про це Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все таки лишишся під вартою, бо, скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я це давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім увійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись тих залізних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немов би аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом монголів перед намет Бурунда. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача — цю послугу цим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із цієї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж це робиш?

— З доброї волі.

— Де цей вихід?

— В огороді мого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Оце ж розвиднюється. Іди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на моє слово!

— Іди ж і шукай виходу. Ось тобі поміч!
Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кожний куточок, кожний камінець, немов стараючись прикликати собі в тямку положення місцевости, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійстю мого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, Тобі слава! Береги вже повнісінькі — ще хвиля, а вода розіллється по долині! Ба, пониже села, при тіснині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоности сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дрижачи з нетерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а це що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривоگو.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Цієї ночі впали дощі в горах, а по кожній зливі наш потік виливає. Але це нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що це не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дметься вгору і розливається з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли об щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виийняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла частина долини пониже села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якому плила від віку. Аж ось у монгольським таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що це значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дуже виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту, — скрикнув він до монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори об плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером

велику частину тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опиралася до останньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружній удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах монголів. Це хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи гатити воду довкола ями. Але й це вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла і розпливалася болотом у руках монголів, така гать не могла спинити води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і ще зала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала останній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи це твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я приказувати воді? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольському таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з цієї долини, не скоріше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але та її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз-у-раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув це добре, — вся та маса монголів піде в розтіч, розбігнеться, гнана власною тривоگو. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що цей потік проти Яіка і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Перемога мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двинулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрівув їх убивчий град каміння, киданого

метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чим далі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці¹⁾ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіми рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її і не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних приказів і поразати ворога по її наказу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки безоружний, невільник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе таки круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо це не повинь. Аджеж бачиш, що вода чиста.

¹⁾ Корець — міра для сипких тіл, має коло 4 пуди.

— Не повинь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти це знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Це, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені цього скоріше?

— На що?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На це ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Це розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але це не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повинь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то певно не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть

іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто дивився на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько і ріс і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що це все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брили монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Ця вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганий, смієш мені говорити це, коли сам запровадив нас у цю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і цієї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда вспокоївся трохи.

— Що ж нам діяти?—спитав він.—Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить цю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозрічає, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога, тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш¹⁾ колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися в розбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди!—кликали вони монголів.
— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближалися до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-нехотя мусіли тепер монголи держатися на середині долини, здаєка від тухольських метавок. Бурунда трохи

¹⁾ Повиш—повище.

не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, це не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього, хлопці, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотнього, на гострім, щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішались, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — кричав Бурунда, — не давайте їм кидати на нас каміння! Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відділ на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга — громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ця робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, це становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед

стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння, — сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопців! Решта за мною! Мусимо здобути це становище, видряпатися горі цією стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ковзалися, падали, — вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями об стрімкі скелі і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скелею вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скелею не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала об скелю або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже не вигідне й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі цією стіною можна видряпатися на верх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то дозволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну частину лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скельного ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов далше, шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного прибережжя, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалося на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, — решта мусіла вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долині, мабуть повинь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якогобудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні

стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша частина покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влегшити себе якнебудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борюкаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опору не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, — ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусіли боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські об руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерти; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопалючих, що стояли заду, ближче неохибної водяної смерти, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду.

Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кривавих, клеочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопуючих у плечі, мов рогами. Інший, закленивши ¹⁾ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі ²⁾, спершися в тіснім шипоті ³⁾, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишали, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались

¹⁾ Закленути руки над головою — стиснути, закласти руки над головою.

²⁾ Терло — місце, де запліднюється риба.

³⁾ Шипот — струя води, що з силою йде зверху вниз.

із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз дивитися на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий, дивився на цю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борюючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на остатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними а їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов острівець серед моря, стояла горстка во-яків на їх становищу, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, ця купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у боєвих

поставах, а якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скелею. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скелею, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись об зубці скелі і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені; це був одинокий живий іще чоловік із тої дружини; заков'язлими пальцями він держався скелі, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружені недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомгти одні одним не могли і, чи в купах чи по одинцю, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

IX.

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так це те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на це. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода на стільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялося доконати ворога. В лісі повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, загострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм гострим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, а натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчка. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечаяно зіпхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду, або просили в інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки небагатьох

прийняти товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх повз монгольські становища.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати такий пліт на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожну по десять щонайсильніших і добре озброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився на половину нижчий, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотях і випило до бою з монголами. Це був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залюкана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревали монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх войовання, аж зубами заскреготав і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилось завязтому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плала, зойки лунали з обох боків, трупи

падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зламана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерти. Всі погибли, до останнього; з купи чорних островців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скеля, вистаючи з посеред повені. Це був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — це був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дін і Дніпро. Остання жертва смерти, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим останнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбували їх ззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманів ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скелі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла

Мирослава, а погляди її летіли швидше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на платформах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного озброєння, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, припнятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда.

— Вони так і всіх нас видзьобать, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреною покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам якнебудь спасти своє життя?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вільний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що коли хочуть мати цього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свobodно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіщує вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, скільки нас іще лишилося, випустили живих і здорових із цієї долини! В протинім разі же вашого сина неохибна смерть.

Немов хотючи доочне показати їм усю правдивість тієї погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала, мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти це пропозиція. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший

начальник, і цей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має втекти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зламана і громада не бажає смерті тих останніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пошлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — це було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплячкують ні своїх рук, ні свого серця підступно

пролитою кров'ю! Досить, діти, тієї бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрожащою рукою взяв за узовку, що придержувала ту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбивча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамена, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютости і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависти звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу

і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської мотавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав із долу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку, Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своїх грудей і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, відкрила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!
Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи
прийти до себе з дива. Втім разом кинулася
на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули
з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі
Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що
важить правду й неправду, важить тепер його
добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і
повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Ма-
ксим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар дививсь на молоду пару ясними, ра-
дісними очима.

— Клякніть коло мене, діти! — сказав він
потихо, слабим уже голосом. — Доню Миро-
славо, твій батько поляг, не судім, чи винен,
чи не винен, поляг так, як полягли тисячі ін-
ших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає
тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її
руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять
вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях
звела вас доля до купи і злучила ваші серця,
і ви показалися гідними перестояти й найстраш-
нішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню
переможну днину порукою, що й наш народ
так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве
свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним
норовом!

І він холодними вже устами поцілував у
чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався широко служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня перемога велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружньо держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не переможить. Але я знаю, браття, і чує це моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх заbagів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ощадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народнього! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми це живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тієї щасливої доби?

Нагуєвичі, дня 1/X — 15/XI 1882

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА.

Повість історична, це не історія. Історики ходять передовсім о вислідження правди, о сконстатовання фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для втілення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освітлення, характеристика, мотивовання і групування фактів у історика і в повістяря зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлення давнього громадського життя нашої Руси єсть, безперечно, таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я дозволяв собі доповнювати скупиий історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народніх (про витопплення монгольської ватаги і и.). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можності вірно.

Львів, дня 1 грудня 1882.

Ів. Франко.

Випускаючи в світ „Захара Беркута” другим виданням двадцять літ по виході першого видання, я обмежуюсь на виправленню мови відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом цих двадцятьох літ.

Криворівня, 1 серпня 1902.

І. Ф.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затріпала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившись одною рукою об дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилині вона збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пільмі, що панувала в її покою. В грудях живо тріпалося серце. Дихала швидко й важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала риг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу захопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася й билася між якоюсь таємною тривогою й невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

— Господи, переміни й заступи! Во ім'я Отця й Сина і Святого Духа, амінь! — прошептала вона, христячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякалася! Як страшно, Господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехристилася й почала шептати молитву. Та молитва не впокоювала її. Широко витріщеними очима вона силкува-

лася просверлити пійтму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусіло світати. Та вікно — одиноке вікно в її спальні — було завішене килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

— Ах, ізнов отой килимок! Господи, додай мені терпеливості з оцею поганню!

І вона, здушеним іще, півсонним голосом силкувалася крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горілиць зі звійшеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров їй бухала ще сильно до голови й захапувала дух у грудях, та це ще збільшувало її глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджуся її! — в розпуці прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилину сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючися рівномірному, здоровому сапанню Параски. Ота Параска, то була молода, вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи в пані почалися припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусіла спати разом із нею в її спальні. Пані в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала й кидалась, і тільки присутність другої людини могла її впокоїти. Та Парасці, зайнятий увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама боялася її сонних криків і воліла б була спокійно спати в кухні

або в гардеробі. А до того, пані звикла була будитися дуже вчасно, і в таких випадках, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Щовечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно за-тикала з боків шматами, щоб ранішнє проміння не продиралося до спальні, міркуючи, що в таких разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, — значить, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалися і сварила на неї. Параска з упором¹⁾, властивим тупій та лінивій натурі, не покидала свого звичаю й тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пільма у спальні в разі її припадків іще збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска й не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накрившись грубою веретою²⁾. Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна б її й на поле винести, і вона б не збудилася. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна успокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зі сну вона зовсім вибилася. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: ану ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме?

1) З упором — від упертість, вперто.

2) Верето — рядно.

Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешних також замок попсований. Та це пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли б хто хотів ніччю ввійти до спальні, то конче мусів би збудити Параску.

Прогнавши думку про злочинський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї з надвору. Під церквою вартівник закричав „Осторожно з вогнем!“ Чути навіть, як опісля закашлявся й почупкав чобітьми, ідучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут¹⁾, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саду і в старій липовій алеї, що поза садом тяглася аж до річки, лящали солов'ї; один із них прилетів навіть під вікно спальні й, засівши в густому жасміновому корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патином, патином, патином! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більш вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловей, тим виразніше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було після її сну. І разом із тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки, висисаючи живу кров із її серця.

¹⁾ Заспівав півень

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Квітуча, мов рожа, в рожевім убранню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любить нею. І сонце, і квіти, і повітря, і люди. Молодь липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутяться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгісті, обліті здоровим рум'янцем, то сантиментальною блідістю, з чорнявими, пещеними вусиками й без них, з очима, то вогнисто блискучими, то немов ув'ядаючими ¹⁾ від горячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеліків довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає це, і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй люба ота душна атмосфера подиву, зависти та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянтованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світу сальонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах ²⁾, що від двору її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховалися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Дереваць-

¹⁾ Що умлівають, в'януть (польське).

²⁾ Офіцини — флігель

кий. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами й рисунками, з таблицею до писання, м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом, замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, едукція¹⁾ котрої вже скінчена й котра не має обов'язку так, як її молодші брати й сестри, нудитися над книжкою та скриптурами²⁾?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор — молодий чоловік, літ 28, не то що негарний, а так собі непоганий, та й нічим особливим не визначається. Поверха міркуючи, ані не рівняти його до тих молодих елегантів, що оточують панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могутні чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільному столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона не добачала. Аж раз брати затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу байдужно, потім чимраз цікавіше, розговорилося по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що, як старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати й сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

¹⁾ Едукція — навчання, виховання.

²⁾ Скрипти — зошити.

Як це сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто й яким способом виявив чуття, що запалило серця обох молодих людей? Пані Олімпія й досі цього не тямить, і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила, мов сама не своя, мов потонувши з головою в якісь рожевім тумані. Це були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусіли минути, то чом хоча трохи довше не тривали?

Найменший братік Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не казали Олімпії ані слова, не казали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині довіта спакували, сквітували¹⁾, посадили на бричку й відвезли на двірці залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі, сердечні сльози, що проливалися, сховавшись в густі корчі парку, вислухавши сю вістку. Але й вона, так само, як її батьки, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо й глухо поховала своє чуття на дні серця, залила сльозми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все таки знала, що графській доньці саме так треба зробити, коли їй трапилося таке нещастя — полюбити плебея.

Сонна зморя тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона

¹⁾ Сквітували — розплатилися з ним.

входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освітлений і давно-давно непровітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та це рука її судженого, графа Торського, що товаришував іще з її батьком за його молодих часів і, розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоров'я й маєток, вернувся до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу й посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ця буде, мабуть, чи не з найліпших, і зараз же приступив до діла...

Сонна змора все далі й далі, все глибше й глибше тягне паню Олімпію по дебрах¹⁾ її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з чоловіком у пошлюбну подорож до Італії. Та обоє доїздить тільки до Монако, і тут чоловік її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощеві хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих із графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертаються домів²⁾, граф грозить, що продасть останнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків, — оці самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодії та вродливої

1) Дебри — нетри.

2) Додому.

жінки, що побіч його спальні, в пишному будуарі, обвішаному килимами й дзеркалами та наповненому пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він упав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги так, що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера¹⁾ разом зробилася безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжку і знов підіймати, з лайкою та прокляттями

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження й сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, про яке їй перед тим і у сні не снилося, і в казках не чулося. Хорій граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю й її душу. Той напівтруп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабкість зробився її найлютішим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапельночку любови, признання, від котрих уся кров у ній льодом стиналася! І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнішим робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависти. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його про те. Її серце замкнулося до нього ще від часу побуту в Монако, і не відімкнулося вже ніколи.

¹⁾ Вівер—людина, що любить уживати життя (франц.).

А тим часом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате шлунок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити, ані грати в карти, мусів їсти те, що йому давали й коли давали, і це вийшло йому на добре. Почув апетит, наїдався всмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав, і дякував Богу, що не дав йому продати Торок. Був це, будь-що-будь, гарний маєток, зложений із двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів рівного поля й сіножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціялістів¹⁾, укладала весь господарський бюджет і гроші держала у своїх руках. В тій роботі находила хоч почасти осолоду після тих мук, які день-у-день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора, мов кліщами, здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

¹⁾ Офіціялісти—двірська служба (писарі, управитель, економ і т. д.).

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б Богу помолилися, щоб мене чим скоріше забрав з цього світу.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучився, — додає він із їдким насміхом, — а ви б заміж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирості, маєте вже на думці кавалера¹⁾, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — каже вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Це дуже гарно! — іронічно цідить граф. — Тільки ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може, вам, графине, діточок хотілося б?

Сльози бризками бризкають із її очей, але вона зціплює зуби й не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувшись, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко, чудо, що за люба розривка²⁾ була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я кажу?

— Правду.

— То-то й є. Та що ж, біда моя, графине, я слабкий! Я, немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень³⁾ Бог і над вами змилується!

¹⁾ Кавалер — жених.

²⁾ Розривка — розвага (польське).

³⁾ Чень — може.

Пані Олімпія дуже добре розуміла криваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусіли день і ніч пильнувати графа й ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі, як байстрята. Графиня добре знала, чиї це діти, гляділа на них із ненавистю, та все таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день-у-день на ті докази невірності свого чоловіка, поштуркувати їх, обходитися з ними, графською кров'ю, як зі щенятами та сміттям, і знати, що й на будуче жде їх життя щенят та роля сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева, запахуща атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить мені цього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

— Ні, — говорить твердий, невмолимий голос. — Ще у твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. У хвилину, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилось щось, мов полегша, мов проблеск надії, мов ясна поляна серед темної пуші. Явився він, Нестор, про которого вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпрізований домашній школі у свого батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи й не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала

її, збуджувала рівночасну пошану й обридження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива, стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, — тепер погасли, запалися глибоко й бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз-у-раз путався у словах, гикався, уривав на половині речення так, що граф, по його виході, зі звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Цьому треба дати презенту¹⁾!

А все ж він при всім тім був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та це не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ця історія ще більше зблизила її до нього. Аджеж це через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре зміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

¹⁾ У Галичині, поки піп одержить парохію, мусить дістати на це згоду (презенту) дідича, що в ніби опікуном церкви та прихожан. Цей панщиизняний звичай залишився й досі.

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію¹⁾, вступив до семінарії²⁾ й висвятився в целібаті³⁾. Саме тоді почув, що вона вийшла заміж. Власті духовні полюбili його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра ерархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожна звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихита до народніх шкіл⁴⁾ в одному невеличкому та глухому містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч врядити хотів про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світу, здичити зовсім. Попросився на парохію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без листування з

1) Філософічний факультет університету; скінчивши його, можна було стати вчителем середньої школи.

2) До духовної семінарії — інтернату для студентів богословського факультету.

3) Целібат — безженство; в греко-католиків чи уніятів це можна, і навіть останніми часами було змагання в духовної уніятської влади, щоб усі попи не женилися, як ось католицькі; цецебе — безженний піп.

4) Катихит — учитель закону Божого.

кимнебудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парохія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було зайнятися господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув із головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзею, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасішником. Та все таки серце його не могло успокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення й вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнована людина, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парохіян, та вони все таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці й віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тому гірському гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, став зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одяга вбога й дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувались, що годує їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадою. Серце, що не находило людей, до котрих могло-б прив'язатися, почало помаленьку

прив'язуватися до грошей. О. Нестор зразу й не спостерігся. Йому здавалося, що не вибігає за границі господарської ощадности, а тим часом душа його чимраз глибше всисалася в нову пристрасть до складання і громадження грошей, а ум його, колись такий ясний і бистрий, почав дрібніти й затінюватися під впливом тої нещасної пристрасти.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова пристрасть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившись до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являлася йому, мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от, коли по довгих літах, переглядаючи „Спархіяльні Відомості¹⁾“, побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила його давніша улюблена, в серці його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більших доходів: число моргів парохіяльного ґрунту, багатший народ, близькість значного відпустового²⁾ місця. Він подався³⁾ на ту парафію й одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але цей дикар, цей немова, що на кожному слові гикався, путався,

¹⁾ Офіційний орган консисторії.

²⁾ Відпуст — проща, де відпускають гріхи; відпустове місце — куди ходили на прощу, богомілля.

³⁾ Подався — зробив (вніс) прохання, поробив заходи, щоб одержати.

що й одного речення не вмів сказати доладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу, — невже це той самий Нестор, що колись разом із нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все таки їй бажалось би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотілося, так треба було опертися на когось, хоч хвиличку саобідно відітхнути, хоч на мент забути про те пекло, в котрому плили її дні й ночі! А ця нещасна руїна в попівській рясі збуджувала більш почуття жалю, а то й відрази, ніж почуття, якого їй було треба. Та ні! З цієї руїни все таки блиснув вогонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє, і промінистими хвилями ширить довкола себе вдовolenня, супокій, щастя. Блиснуло минуле миготіння жевріючого під попелом вугілля, що пече й пожари розводять, що прогризає й нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї доторкнулося те вугілля, розранило останній неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко бачила о. Нестора, що був зайнятий своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, їдучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простиралася між двірською ліловою алеєю й супротивним узгір'ям, на котрім находився фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустрілися, о. Нестор поклонився графині низенько й якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобається нова парафія, як жилось йому в горах.

Він помалу оживився. Набуте в горах здичіння трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше боявся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горилисах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки, і він швидко схилився, щоб підняти її. Графиня зупинилася й пильно, на вид спокійно, вдивлялася в нього.

— Ясно... ве... ве... вельможна¹⁾ графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустрітися з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по імені звуть! — сказала вона зовсім спокійно й ніби жартівливо.

О. Нестор разом перестав метушитися й витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвілі очі. І разом у його зачерствілому серці отворилася давня, здавалось, зовсім загоєна й мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавніше і сміліше.

— Ясно... ве... зе... вельможна графине! Звольте жа... жартувати! Насміхатися наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та пощо це? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загрібся, між бойками²⁾, між волами та вівцями, Щоб вас забути! Щоб про вас не чути. А то,

¹⁾ Вельможний — звичайна назва дідичів у Галичині; ще кажуть просто: ясний пан, ясна пані

²⁾ Бойки — гірський народ в околицях Стрия.

знаєте, кожна найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміятися зволите!

І цей дикун, ця руїна, цей немова, цей передчасно постарілий целебс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї ряс.

В голові пані Олімпії все мішається після цієї хвили. Жаль і надія, обридження й розкіш, гризота й радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могутнє. Вона кидається на ліжку й махає руками, мов проганяючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть ув уяві не хоче ще раз перемірювати крок-за-кроком цей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу... сповідь із власного життя перед о. Нестором... їх пізніші розмови і зносини... вродини сина... смерть чоловіка... пожар двору... і ті важкі літа, що потяглися далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, все те разом збирається довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, у котрому її зав'язано і в котрому вона душиться, душиться, кидається і кричить, добуваючи останніх сил, у передсмертній тривозі, в безтямній розпущі:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшилася, але щораз більшає. Чим це скінчиться? Пані Олімпія іноді всерйоз лякається, щоб не одуріла. Вдень їй здається, що ходить здорова, а як тільки вночі голова до подушки, зараз у крові починає грати

гарячка, в мізку ворухаться дивні, страшні рисі. І дармо вона силкується прогонювати їх! Вони, мов налазливі оси, все крутяться довкола неї, все бренять, і дзижчать, і сверлять серце своїм дзижчанням.

— Чи це Бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія, чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, зглянься наді мною!

Вона молиться з широко отвертими очима. Боїться зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці з геройським зусиллям вона встає з ліжка, мацаючи, підходить до вікна й відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава Тобі, Боже! — виривається з її уст. — Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотившись з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голуву, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене, Параско!

II.

— І пощо ти, бестіє, раз-у-раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопилася на рівні ноги та кулаками проти-рала очі.

— Та, бігме ж то, що це не я! — бубоніла Параска, не рушаючися з місця. — Це, певно,

Гадина. Він тут щось порядкував вечером у покою.

— Гадина, Гадина! — гнівно відмовила пані. — Тобі щось тільки на когонебудь скинути! А я певнісінька, що це ти зробила.

— Ні, скарай же то мене, Господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися надурно, ти, погане насіння! — крикнула пані. — Знаю я тебе так само, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай, збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтяра¹⁾ по молоко і сметанку²⁾. Не бійся, той, певно, давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко і сметанку для ясної пані лишив у пивниці³⁾, — успокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіхаючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку й кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухню⁴⁾. Старий Деменюк, певно, вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане⁵⁾!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернулася від неї, вона підняла обидві руки до лиця й, закрививши указові пальці, немов ріжки, приложила їх до чола й, пере-

1) Пахтяр — той, що орендує поле (нім. — Pächter).

2) Сметанка — вершки.

3) Пивниця — льох (польське).

4) Кухня — піч

5) Туман — дурень.

крививши лице, зробила огидливу гримасу в бік пані, помахала головою і прожогом кинулася бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіткнувшись о стару масницю¹⁾, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю під двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою так, що посудина з лоскотом покотилася геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помститися на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тим часом узялася до своєї туалети. Вона вмилася і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волосся, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона стрітися²⁾, раз, що по смерті чоловіка маєткові відносини геть-геть попсувалися, а по-друге, — не було і для кого. Сім'я її не то відцуралася, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, то ж і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравшись, графиня, виходячи, накинула поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була zarazом її канцелярією і вбірнею, пані Олімпія озирнулася довкола з якоюсь турботою, мов із

¹⁾ Масниця — посуда, в якій б'ють масло; звичайно кажуть: масничка.

²⁾ Стрітися — чепуритися, гарно вбиратися.

острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її оточували, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її чоловіка й пожеару двору, вона не мала спокою. Все переслідувала її тривожна думка: а ну ж ті люди, ті дикі звірі кинуться на неї, розірвуть її! Вона спочатку думала лагідним обходженням піддобрити їх, але швидко зі страхом побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов завершила до свого давнього способу: держати „ті бестії“ здалека від себе, на кожному кроці давати їм почути свою погорду. Оттим го й жила вона в вічній острасі. Уб'ють, ограбують — такі картини раз-у-раз вертілися в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по старій привичці, хоч і знала, щограбівник, коли б у її неприсутності сюди дістався, не найшов би майже нічого такого, що йому оплатилося б забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована й міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса звичайно дуже бувала вбога, а нині

була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані на дні. Та проте пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зі середини, а двері — на колодку знадвору.

Зі спальні пані Олімпії виходилося в вузькі й темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись у тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так, що з полудня сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав „сальон“ — обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для „гостей“: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, чемність велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч у душі клене нахабників, усе таки, рада — не рада, відчиняє „сальон“, провітрює й отоплює його, і приймає гостей. В останніх часах син її трохи частіше заставляв її відчиняти сальон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та зате голосне й веселе товариство. Тоді сальон графині наповнявся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних перфум, котрих уживали ті „добре виховані“ молоді люди — бо, звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адаш Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти або вели широкі розмови. Пані Олімпія була одинока жінка в тім товаристві, та все таки чулася у своїм елементі, чулася між

рівними собі, віддихала душею після того не-настанного пригноблення, в котрому плало її життя. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незлічених прикростей і турбот, та в молодій, веселій кумпанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіється тих гостей. Адась учора сам приїжджав із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к обідові має вернутися з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адась оце перший рік трібував¹⁾ сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двору. Та пані Олімпії бажалося подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила в пахтьяра, що орендував двірське поле враз із худобою й торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спуститися²⁾, вона, убравшись як мога швидше й замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвір'я, щоб самій усього доглянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вивалося з її уст, і вона глибоко відітхнула, захапуючи у груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітря насичене було пахощами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двору. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія поперед усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумнізу. П'ятнадцять літ,

¹⁾ Трібував — пробував.

²⁾ Спуститися — покласти (польське).

від смерти чоловіка, оті згарища його двору стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре б вона так гаряче, завзято ненавиділа, як оті згарища. Аджеж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце й думки! А отже пані Олімпія не могла перейти подвір'я, вулиці, саду, алеї, щоб із кожного місця не озирнутися на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якимось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх сугубах, мовніма, таємна, а страшна погроза. По смерті графа люди в Торках довго розповідали, що небіжчик-граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне й ридає. Графиня не вірила тому, гнівалася, коли хто передавав їй ці оповідання, та проте смертельно боялася ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала ж би це бути правда? Чи мав би її мучитель іще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збиралася пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були найняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати цей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а потім град збіжжя витовк, і гроші, відложені на випрятання згарищ, ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастанним вражінням цієї ненависної руїни.

„Та вже тепер, коли мій плян удасться, то, певно, поперед усього ці згарища кажу ви-

везти й пляц¹⁾ очистити“, — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехристилася й відвернула зір у протилежний бік, на подвір'я в малу офіцину, низенький і довгий будиночок, що обмежував подвір'я насупроти тієї офіцини, в котрій була її спальня й сальон, і одним кінцем вганявся в сад. В тій самій лінії, що „велика офіцина“, але окремо від неї, стояла обширна стайня, а далі — мурована возівня. Будинки ті з двох боків обмежували обширне подвір'я, перерізане поперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до вугла возівні, а к заходіві добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізніше добудованим помешканням, зложеним із двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною вривався, припираючи до штахетів, котрі обколювали маленький квітник перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвір'ям, пильно озиралася на всі боки. В малій офіцині поміщалася служба: льокай Танаско Гади́на, кухарка Гапка і старий Гнат Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графиня хазяйства не вела й поле здавала в оренду, пасічник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, і покій для пахт'яра, що орендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем).

У кухні вже палилося. Дим рівним синюватоморозовим струмочком плив із коми́на прямо вгору, немов силкувався вибігти понад вершки

¹⁾ Пляц — площа.

²⁾ Гостинець — шлях, звичайно мурований.

розлогих, вікових лип, що, немов величезні темнозелені голови, бовваніли поза невисоким дахом офіщини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обійстя¹⁾, оточене старезними липами, немов відгороджене від світу, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки солов'ї лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корови й поїхав із молоком до Львова, його пастух погнав корови на пасовисько, Деменюк іще досвіта пішов кудись, а молодь заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла на роботу. Та все таки пані Олімпії немила була ця тиша в білий день, і вона почала пильніше прислухуватися і приглядатися, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла поперек подвір'я, колись гладко утопаного, а тепер зарослого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоб заглянути до середини. Вона йшла близько стіни, крадучися звільна та вдаючи, немов і не думає ні про що. Служба добре знала цей її поганий звичай.

— *Zacznijcie, wargi wasze, chwalic Panne swieta*²⁾!—роздався нараз у кухні побожний спів Гапки. Була це пристаркувата вже дівка, що виховалася при дворі та, не вийшовши заміж, так і лишилася тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами, і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страчання дитини, та, вернувшись відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації, винесла непоборний нахил до побожности й до про-

¹⁾ Обійстя—садиба, оселя.

²⁾ Почніть, губи ваші, славити Святую Діву.

кльонів. В її голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліяль¹⁾: безліч набожних пісень та молитов, котрі шептала раз-у-раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більша безліч найпоганіших прокльонів, котрими сипала направо й наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенулася, почувши той голос.

— Ну, розспівалася! — буркнула вона. — Та вже нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж якби мала клясти. Хоч то здається, — мигнуло їй у думці, і усміх перебіг по лиці, — що Пан-Біг так само не слухає її побожного співу, як і її прокльонів.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла подвір'я й пішла заглянути до стайні, двері котрої були відчинені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний зі шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишилася, притулилася до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гади́на.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяга Богу, що тебе не одурю! Восени поберемося.

— Знаю я таких, як ти. Поберемося, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бійся! Ходи!

Гади́на, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього й попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

¹⁾ Злий дух, сатана

— От дурна! І говори з нею! — маркітно ¹⁾ мовив Гади́на.

— І не говори! — відмовила якось неохоче Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш заміж за мене, правда?

— Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гади́на, нахилиючись до неї. — Я вже нині маю стільки, що міг би ґрунтець і хату купити, а цими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки, не Торки, але будемо мати стільки, що буде до смерти і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, хай і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяга Богу, що нікому не скажу.

— Та не присягайся! Пощо тобі це знати? А втім, хто знає, може, і нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гади́на.

— Їй-богу, піду.

¹⁾ Маркітно — ніяково.

— Зараз?
— Ну, ні! Але потому. Нині ввечір.
— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.
— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе незапочу.
— Ну, та й слухай же. В нашого ксьондза¹⁾)...
— В котрого?
— Та у старого, того, що тут ув офіцині живе. В нього є гроші. Великі гроші.
— Е, в шпаркасі²⁾!
— Те, що у шпаркасі, то окремо. Але є й готові. Він їх усе переховує, щодень в інше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний, опир! А найбільше пес на перешкоді. Все, як тільки я трохи наближуся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.
— А багато?
— Параско! Параско!—роздався в тій хвилі з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе Бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!
— Ой, лишенько!—скрикнула Параска.— Вже Чума рипить! Послала мене по дрова, а я тут із тобою забалакалася. Пусти!
— Та побудь іще хвиличку!—просив Гадина.
— Нема часу. А то ще стара опириця прийде та наробить крику.
І Параска прожогом вибігла зо стайні й майже лицем у лице наткнулася на паню Олімпію.

1) Так у Галичині звуть пан-отців, священників.

2) Шпаркаса — ощадниче товариство, щадництва (нім.).

— Ой, Господи!—скрикнула вона й задревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши у стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гади́на одним скоком був уже на поді¹⁾), а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка послала по дрова.

— То тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати трохи соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скарай же то мене Господи, що ні з ким.

— Ах, ти прокляте насіння! — сердилася пані. — І в живі очі мені смієш брехати! Аджеж я сама чула! Гей ти, Гади́но! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажися сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осмілившись й думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні й почала роззира́тися за Гади́ною, а Параска, тим часом, рада, що таким дешевим коштом позбулася її, побігла до дри́вітні, що була обі́к возівні, швидко набрала наруччя дров і побігла до кухні, ще поки пані вийшла зі стайні.

Пані чо́гось уся дрижала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було

¹⁾ Під—горище.

виявлятися під оцим чудовим, темносинім, погідним небом, серед пахощів лип та співу солов'їв. Не бачучи Гадини у стайні, вона, мов у нетямі, почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там де не сховався. Далі зупинилася.

„І пощо я властиво його шукаю?“ — міркувала вона.— „Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огида! В них вони почались, у них родились, у них живуть, у них і пропадуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт із ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Аджеж обое вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Аджеж обое вони, заки ще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди й ганьби! Я їх певно спиняти не буду!“

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекушувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її, тим часом, перескочила на інше.

„Але злодюга, оцей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що це значиться, що він обіцював їй цими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би...? Треба буде остерегти старого. Або ще краще... що то може його остерігати? Краще хіба самій його пильнувати. Може б, Адасть... Та ну! Чорт із ними, з усіма! Побачимо!“

І пані махнула рукою, немов проганяли якусь уперту, влазливу муху, і швидким ходом

вийшла зо сґайні, в котрій півсумерк і тепле ще повітря, повне випарів худоби, що тут недавно стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити плян нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь відчинені вікна кухні доносився голос Гапки — цим разом уже зовсім не побожний спів, хоч Бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би Бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби¹⁾! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеться під вашими ногами та не проглине вас?

— Алеж, Гапко, — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєшся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка, — Хіба я не бачила, як ти, замість до дривітні, та просто шмигнула до сґайні? О, не бійся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Христися та мов²⁾ „Оченаш“! — відбріхувалася Параска.

— Я тобі вичитаю „оченаш“, не бійся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже стижу в лиці не маєш, то повинна б хоч Бога боятися! Адже це твій брат! Адже ви обоє з одної гилі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім Божий заб'є! Земля під тобою розступиться!

— Та скарай же то мене Господи, коли я з ним щонебудь!.. — божилася Параска. — І чого ти мене чіпаєшся?

¹⁾ Лаба — нога.

²⁾ Мов — кажи, говори!

— А нехай тебе, рибонько, той чіпається, що у смолі кипить! Я до неї говорю, як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі, що хочеш! Про мене, і вішайся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та занімало оту хавку, то певно ліпше б було!— буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, і вибігла з кухні. Та у дверях зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер із нею, вхопила коновки й побігла по воду, воркочучи по дорозі: „Чума проклята!“ Чумою у дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка їй собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричалася? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печі. — Нині свята неділя, цілий світ радується, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвір'я.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де на світі поганіші люди, як тут у нас зібралися.

— Ну, та й що з того? — спокійно відповіла пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями ти їх направиш? От воліла б Богу помолитися за їх душі, щоб їм Бог дав отямитися та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молюся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії... — Аджеж я молюся й за них, Бог би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про це говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже дещо трохи міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на це скажуть. Я думаю, що можна б курячу потравку з рижем¹⁾.

— Якби були курята! — перебила пані.

— Та я послала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потім?

— Потім гербата²⁾, а до неї треба сухариків напекти.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде³⁾. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми в крамаря дістанемо.

— На борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На стільки грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тільки добре мені справляйся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, це ще б нічого, Але якби з десять, то могло б не вистачити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адасть знає, що в мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу...

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивитися, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхо-

1) Риж — рис; куски м'яса варяться разом із рисом.

2) Гербата — чай.

3) Ввійде — нічого собі, придасться (польське ujdzie).

пить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки¹⁾ з сиром.

— А з м'яса нічого?

— Та відки в нас м'ясо візьметься? Як будуть курята, а гості дещо лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбуються! — промовила Гапка. — Що він, ясної пані сват, чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить мені за ціле удержання, то не гарно було б, якби почав жалуватися, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, опершиися варешкою об ріг кухонної печі. — Той скнира²⁾ платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських³⁾ на місяць за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і п'ять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, те платить, а коли я згодилася, то треба свого слова держатися.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготалася Гапка. — Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи забагато! А ясна пані пхають у нього, що тільки можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжуся! Адже цей старий скупиндра може й по сто ринських місячно платити і, певно, не збідніє.

¹⁾ Пиріжки — вареники.

²⁾ Скнира — скупар, скнара.

³⁾ Ринський — біля карбованця.

— Ні, Гапко, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти цього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось із м'яса прилагодити. Хоч курятко одне йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор устав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора й вічно дивувалася, чого це пані так про нього турбується. Правда, вона знала потроху історію, яка скоїлася між панею й о. Нестором. Але то колись було, а що було, це, на думку Гапки, пропало й не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так, бодай, вона дивилася на свою власну непринадну минувшину, й такою міркою мірила й усіх других.

Пані, тим часом, узялася наливати каву. Вона ніколи не повіряла цього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старалася прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожушок зі сметанки й положила в його філіжанку¹⁾, влила також чільну сметанку й небагато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще крайчик. Не багато.

І Гапка вийняла з шафи невеличкий шматок булки домашнього печива.

¹⁾ Філіжанка — чашка (слово це ще в в Котляревського і вживається й досі в Галичині).

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й цього. А я й із хлібом вип'ю, — сказала пані й, поставивши каву, призначену для „ксьондза“, на кухню, щоб іще трохи пригрілася, сама сіла знов на лавці, вкраяла собі шматок хліба й звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапкатим часом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки і, виливши їх в один горщик, долила пряженого молока, кинула невеличкий шматок цукру й також поставила на кухню, а сама сіла на порозі й почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледве-ледве жвакаючи останками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила одню каву, а для старого Деменюка. Той старий мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз-у-раз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі речі, яких вона не була б ні від кого знесла й котрі не раз доводили її аж до сліз, був усе таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама не доїсти, не допити й не доспати, щоб тільки старому Деменюкові достачити якнайбільше вигоди. Пані знала це добре, і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю,

що ти для нього оцю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй із руки, і вона, не рушаючися з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — проїдила вона.

— Та Бог із тобою, Гапко! — вспокоювала її пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов із'їсти мене хочеш.

— А що ж ясна пані мене пострікають Деменюком?

— Та я не пострікаю. Тільки так, до слова прийшлось. А видиш, ти мене пострікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже в нас обох подібне діло. Обидві старих дідів доглядаємо.

Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хіба можна Деменюка порівнювати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, й думати про таке. Деменюк святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Якби не він, то я певна, що весь оцей двір, усе село давно б запалися, в озеро б заклекотили. З-за нього нас Пан Біг усіх на світі держить. А отой піп, прости Господи гріха!.. Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого я про нього не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та що ж, не моє діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тим часом скінчила снідання. Вона встала й, не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрички¹⁾), один з сметанкою, а другий із чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку і пішла з тим усім до о. Нестора. Ідучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Оця непринадна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, із заплямленою минувшиною, була все таки самотня людина в її найближчій оточенню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилась у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха й інших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч на думку Гапки святий чоловік, видавався пані Олімпії далеко не таким святим. А головне пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відноситися до нього прямо й одверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по-людському, хоч і без особливої симпатії відноситися до неї? Пані Олімпія й сама собі того не вміла пояснити.

„І що, властиво, от ця Гапка?“ — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна й обережно з тацою. „І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та у дрібницях я випробувала її, чесна. Не краде, бо не має для

¹⁾ Імбрик — посуда на каву; таца (нім. Tasse)—піднос.

кого. Ну, та й прошла не аби яку школу. Бідна жінка. Якраз трицять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з неї зробила двірська служба. За цих 30 літ тільки раз відси віддаювалася — тоді, коли жандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши қару, знов сюди вернулася. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг... „Не відганяйте мене, пані!“ — сказала крізь сльози. — „Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплюся! Адже мені нема більше ніде світу, нема місця. До свого села вертаюся, до батьків, після того, що зо мною було, краще смерті. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!“

Пані Олімпія добре тямилу цю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані пам'яті небіжчика-графа, тільки стояла близь порога й тихо плакала. Пані прийняла її—і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоча стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та зате навчилася куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, у тому числі й тих: голосно співати набожних пісень іноді до пізньої ночі і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон прокльонів і лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через оці звички вся инша служба дуже не любила Гапку й називала її не інакше, як тільки „чумою“. Та пані інстинктивно чула, що Гапка — одна з усеї двірні відноситься до неї без ненависти, а навіть зі співчуттям, що розуміє її важке положення і, хоч бурчить та клене, все таки по-своєму дбає про неї і

про її інтереси. І це були ті таємні нитки, що сполучували ті дві жінки, такі далекі від себе і суспільним становищем, і традицією, і життям, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також прийнялась по-своєму філософувати.

„І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здається, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Аджеж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді леститися буде, а в іншу пору кидається на чоловіка, чи навіть на вовка, і гризе та рве зубами. А до оцеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надіється? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові-синові? О, якщо так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий швидше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люди бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити, як настарший дідич, а він волисть ось тут валятися, як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці оцеї зруйнованої графині та її сина! Ні! Прости Господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголов'я вкрило!“

Ці побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже

забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Це був мужик коло 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алкоголізму на набресклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз-у-раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик¹⁾, а на голові старий солом'яний капелюх із поламаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенулася, коли його тінь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи це ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного²⁾! А ти по яку зламану голову сюди приходиш?

— Ого! По зламану голову? — глумо всміхаючись, цідив Цвях. — А хто знає, може я тут більше право маю, як ти?

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти ледарю, ти котюго! — сварилася Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз-у-раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говориться, „мав не-руш у руках“, любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапко! Тут моє право! Тут моя вітцівщина! Аджеж признай сама, чи я не правдивіший дідич оцього

¹⁾ Лейбик — короткий одяг без рукавів.

²⁾ Тристенний — від трістя, трястя; значить — пропадь до чорта.

двора, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

У Цвяхових очах при цих словах на хвилю блисла дика злоба й завзята ненависть. Та проблиск цей швидко щез, і він знов почав по-давньому всміхатися.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про це питай!

— Еге, вітчища! Коли бо йому доїхали кінця! Не бійся, він би мене не був так на жеври пустив, як собаку вигнав, як оця проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопився з лавки й почав неспокійно не то ходити, не то кидатися по кухні, мов та сполохана птиця, що порхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матері ти сюди приходиш, ти, відміно ¹⁾ людська, га?

— Бо так мені хочеться! — гнівно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеться, то йди до неї правдатися, а не до мене.

— До неї? Ніби то до мачухи? О, ні, не хочу. Я боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомитися, та твоєю кров'ю! Там певно більша половина тієї поганої парухи.

¹⁾ Відміна — чортеня, яке підміняли людською дитиною.

— Ге, ге, ге! — сміявся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву своєму давньому любасові¹⁾! А покарав їх обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно міркує, кому б цієї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кров'ю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинулася на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш...

— А ти, собача душе, боїшся і слухати правди! Ні, не піду, не вступлюся, хіба даш²⁾ отих кільканадцять бульб³⁾.

І Цвях, зупинившись раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі й ховати їх поза обидві пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоб що потягнути. Геть від картоплі, погана маро, геть!

І вона кинулася на Цвяха й почала видирати йому картоплю з рук і з-за пазухи.

— Алеж, Гапко, Гапцуню! Бійся Бога! У мене жінка й діти... нині неділя... плачуть... нема що раз у рот укласти...

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме, що нема що раз укусити! — леbedів Цвях, шарпаючися з Гапкою й не пускаючи нахапаних картопель. — А в вас прецінь багато є...

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все таки згадка про голодну жінку й дітей Цвяхових зворушила трохи її

¹⁾ Любас — полюбовник.

²⁾ Даш — даси (народня форма).

³⁾ Бульба — картопля.

серце, й вона попустила трохи його руку. Користаючи з цього, Цвях хопив іще кілька бараболь, а відтак прожогом кинувся до дверей.

— Бувай здорова, ти опирице, — крикнув до Гапки, — ти худа собака, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав би тобі Бог ласку, щоб тебе на-завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно й кинулася за Цвяхом. Та цей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвір'я, влетів до супротилежної стайні й за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрею недавно тікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім Божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розіллвся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку кару Господь Бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька та й тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина, і що всі говорили, буцім то покійний граф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродження на своїм сумлінню. Вона знала, що це була й правда, а коли б не вірила людській поговорці, то ненависть графині до Цвяха й його матері була б її в тому впевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходження з жінкою — доброю та тихою людиною.

„Господи!“ — міркувала вона, пораючися в кухні, — „і десь то Бог милосерний підведе першу ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоб жити з отаким чоловіком! Йой! Та-же коли подумаю собі про долю тієї

бідної Марти, жінки оцього поганця, то моя власна щербата доля видається мені раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочинок, а в неї з дрібними дітьми нема щораз укусити! Йой! Та же я б сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він певно, нахапавши в мене бараболі, побіг із нею до корчми, не додому!“

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й справді, він сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту „погану відьму“ та „опирицю“ — підтюпцем біг до корчми, щоб за нахапану в Гапки бараболю вижебрати собі хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізьми, образ двох дітей, що їм із милосердя давали сусіди, — в його серці ворохнувся порив вернутися й занести їм хоч оці картоплі на обід. Але в його здеморалізованій душі добрий порив не міг удержатися довше, як вода на решеті. Він махнув рукою й засміявся:

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбуватися! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І, успокоївши таким способом своє сумління, він потяг до корчми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний-верховатий кіш прокльонів і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям недоїдки з обіду, впала в дуже покутний настрій і, пораючись коло печі, затигла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

*Przed oczy twoje, panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównujemy.*

*Kiedy nas karzesz,
Prosimy cie, abys sie zmitował,
A gdy sie zmitujesz,
Pobudzamy cie znowu,
Abys nam nie folgował ¹⁾.*

III.

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна й обережно, з тацею в руках, пішла до нової офіщини, того невеличкого прибудівку, що врізувався в сад своїми білими стінами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов би хотіла й найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіщина — це був невеличкий партерний будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередньо до тієї частини офіщини, в котрій містилася кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені невеличкими сіньми; в кожній половині був один обширніший pokój із двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвір'я. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-

¹⁾ Перед твої очі, Господи, складаємо наші провини, а кару, що за них одержуємо, приймаємо. Як нас каравш — ми просимо тебе, щоб ти над нами милосердився, а як милосердишся, ми знов тебе спонукуємо, щоб ти не потурав нам.

небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на цю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою шторою й заперте. Та ряма недобре пристає, видно, долішня защіпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'я від саду, не доходить до офіщини так, що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буйною травою, попід штахетами розсілися широколисті лопухи й махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахетів. Попід стіну поросла буйна хопта¹⁾: полин, ластів'яче зілля та чорнобиль пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаться до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, спровола силується накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіщини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор щовечора, ідучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок цей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк

¹⁾ Хопта — бур'ян.

уже збудив о. Нестора, або хтонебудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи хто розмовляє з о. Нестором, а тим часом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид цієї офіщини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і досі стирчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кишені. В покою о. Нестора було тихо; тільки по хвилині пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при допомозі Демєнюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи не дочуває. О. Нестор власне вмився і стояв із лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувався утертися, та не міг цього зробити, поки Демєнюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього й не обтер йому лице, голову й руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверху прив'ялим, а в середині хробачливим грибом. Так і здавалося, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кості без крихітки м'яса та крові, що оця велика сива голова з обголеним лицем і з густим іще, сивим волоссям наверху ось-ось

злетить із тулуба — так немітно деожалась вона на довгій, худій шиї. Худі, аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камізельку поверх сорочки й такі ж штани; старенька реверенда¹⁾, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — промакнув о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!.. Та де ж таки... А я старий... не прогнівайтесь... адже бачите!..

І він, увесь тремтячи, почав кидатися то в цей, то в той бік, неясно відчуваючи, що щось треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Алеж нічого, пан-отче, нічого! — впокоювала його пані Олімпія. Та він не впокоївся, метнувся к вікну й мало не перевернув мідницю²⁾ з мильною водою, котрою тількищо вмивався, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання та й там нічого не здобувши, почав без цілі лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з тацюю в руках.

Аж старий Деменюк вибавив³⁾ о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв із кілочка реверенду й, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор заспокоївся, немов би оця

¹⁾ Реверенда — ряса, так звуть скрізь рясу уніятські попи.

²⁾ Мідниця — умивальник.

³⁾ Вибавив — спас, вирятував (польське).

реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чувся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрошую, що пані добродійка так мене застають...

— Алеж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять та й стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближче!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на послуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись іще на хвилину в кухні, щоб переговорити з Демєнюком, що тим часом, підтягнувши штору й відчинивши вікно, виляв прямо в огородець з мидниці воду й витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єгомость¹⁾ ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомостя.

— Значить, сьогодні сам буде правити²⁾?

— А вже ж, що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... прислав до мене. „Я, — каже, — поїду до свояків“, — не знаю, де там у нього які свояки, — „то ви, отче Нестор, відправте за мене службу“. Ну, я обіцяв не для нього, а для Божого слова. Але сьогодні чуюся таким

¹⁾ Єгомость — з польського, його милість, назва для попів у Галичині.

²⁾ Значить — буде правити службу Божу, богослуження.

якимось ослабленим... не знаю, якби я відправив ту святу службу.

— То може єгомость до утрені стануть?

— А так, так... до утрені піду. Зараз, тільки поснідаю. І так вона в вас не зараз іще зачнеться.

— Та вже б пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонившись, пішов геть, а о. Нестор подався до свого покою. Пані Олімпія вже накрила стілик, поставила на нім каву й булку, покраяну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні й тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудилися!.. — лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силувався прибрати, усунути той нелад, який панував у кожному куточку. Та ніщо йому не вдавалось, і вкінці махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія ввесь той час стояла обернена до нього плечима, дивлячись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною й байдужною, щоб тим і його успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернулася і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Алеж, пан-отченьку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що в нас усе попросту, по-домашньому. Ви мені не подивуетесь, що сама вам несу снідання, так якось випало... Ну, і я вам також не подивуюся. Що вже нам старим церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки!.. Щоб вельможна пані самі!.. — не переставав бентежитися о. Нестор.
— Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже це! Прошу, беріться до кави, а то зовсім застигне!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могти, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього й балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Адаж нині неділя, доброго апетиту, пан-отче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тим часом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Алеж ясна пані! — скрикнув о. Нестор.
— Як же ж можете так думати? Їй-богу, я з радості... з утіхи... що ви...

З тої радості він упустив намочену булку на обрус¹⁾ і, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу й, запросивши його, щоб снідав зовсім без женади²⁾, говорила далі:

— Це властиво я повинна б робити за всігди. Адаж ви в нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше, не правда пан-отче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли він знов зачав метушитися, вона жестом руки успокоїла його.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого! Мій Боже, чи я ж маю право робити вам якісь

¹⁾ Обрус — скатертина

²⁾ Без женади — по-просту, не соромлячись.

докори та неприємности? Ви сто раз більше мали б право робити їх мені.

— І нащо? — покwapно перебив її о. Нестор. — Аджеж я хилюсь... хилюсь уже... — Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвилині, зітхнувши, додав: — Я молюсь... молюсь за себе й вас і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, пан-отче! — говорила далі пані Олімпія з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як гаряче й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі й зітхаючи зо глибини грудей. — Одна тільки молитва і скріпляє мене. Якби не вона, здається, іноді б руку на себе саму наложила.

— Ах, хай Бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що це вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думається. І навіть мимоволі на ум іде. Аджеж знаю, що це гріх! Та що ж, коли горе моє! Горе, мов повінь, оточує мене з усіх боків, грозить залити мене з головою.

— Але яке ж це горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потрохи вже й догадувався, куди гне ясна пані зі своєю розмовою і, видимо, не рад був такому повороті. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лиці о. Нестора.

— Хіба вам не знане моє горе? Все воно одно, та все більшає. Аджеж знаєте! — додала, понижуючи голос. — Адає знову програв півтори тисячі в карти.

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор із таким виразом, мов би силувався своєю фантазією зміряти й оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить... замість, що я мала б йому... — крізь сльози говорила пані Олімпія. — „Як не заплачу, — каже, — до тижня, то в касині мене визнають за інфаміса¹⁾), виключать...“

— Це й давно б слід! І добре було б для нього, — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учиться в тій касині? Господи! Я б усе те казино розігнав! Адже це гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так то, пан-отче, так! — спокійніше говорила пані Олімпія. — Та все таки нам старим не слід свої міркування накидати молоді. Молодь мусить вишумітися. Молодь потребує вражінь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння й емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Аджеж півтори тисячі за один вечір! А скільки то часу й сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хіба ж я йому цього не говорю? Та що то допоможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То-то й є! То-то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то німці кажуть: Bö... böse Gesellschaften verderben gute Sitten²⁾). А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже і псувати.

¹⁾ Інфаміс — нечесний.

²⁾ Погані товариства псують добрі обичаї (поведінку)

— Ні, пан-отче! Цього не говоріть! Це несправедливо. В Адася золоте серце, благородна душа. Я це знаю ліпше, ніж хтонебудь другий. З нього може вийти, і дасть Біг вийде, ще дуже гарний чоловік.

— Дай Боже! Дай Боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Навпаки, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію¹⁾. Обивательські діти²⁾, з дуже добрих домів, освічені, добре виховані. Правдива приємність із ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювалась погорда аристократичної натури до плебея й його плебейської логіки, котра всякі духові й товариські приємності й користі міряє й цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, й лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

— Платити б іще нічого. Товариство, в котрім Адась обертається, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Зрештою, для Адасевої кар'єри це може бути дуже корисне... дуже корисне. Є навіть надія... Коли б тільки якийсь час іще нам продержатися.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на цю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того внутрішнього зворушення він оживився, випрямився. Голос його став пев-

¹⁾ Дистинкція — нахил.

²⁾ Діти дідичів; по польськи обиватель — дідич.

ніший, рухи живі й різькі, в запалих старечих очах заблиснули дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчиться вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту у дворі не раз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олімпія вигравали її перед ним і за-всігди кінчили покликом до його каси. Тільки той, хто знав усю безодню його скупости й також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку й безвихідну внутрішню боротьбу мусив переходити цей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досі жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів¹⁾, двіста, п'ятсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інституту Theresianum) — це все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженню міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закроєне було на ширший розмір. Вже сама вступна вістка про програні Адасем півтори тисячі казала цього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адаसेвій господарці) ще якийсь час продержатися, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

„Не дам нічого! Не дам ані цента²⁾“, — шибнуло в його голові, і він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну павзу і дивилась

¹⁾ Гульден = дві корони, біля 80 коп.

²⁾ Цент — крейцар, гріш.

на нього меланхолійно-солодкими очима,— що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — гаряче промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві... — і вона, добре обчислюючи ефект свого слова, через стіл протягла свою руку, не зовсім іще позбавлену краси й еластичности, і м'яко стиснула нею костюмахи, обтягнені поморщеним жовтим пергаміном, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адаєв красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а краса й товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна, — прізвища не можу вам сказати, — смертельно влюбилася в нього. Вродлива, як ангел, а маюча¹⁾... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на весь край!

— Ну, то дуже гарно! Дай Боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адаєві поведження в тім ділі. Та все таки власне це діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в наших стані такі діла не улажуються так шість-п'ять. Тут із обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіоновання. Тут усе обдумується, обчислюється. І характери, і схильности та вподобання обох молодих, і їх життя,

¹⁾ Маюча — багата.

ступінь освіти та вся минувшина аналізуються з обох боків на фамілійних радах скрупулятно¹⁾), і життя батьків, близьких свояків, і вся, так сказати, генеалогія підпадає під гостру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все таки ні стародавністю, ні традицією, ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не бояться критики.

Злобні іскорки живіше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Олімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схилила очі й сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про це не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене тривожить, — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така гостра, та все таки... Прийдеться приймати й віддавати візити, все це одно, знаєте, що значить при теперішньому стані нашого маєтку. Скільки тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешкання, будинки, туалету, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати про маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати гуральню...

— Чув я, чув про цю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж це фантазія? Адже гуральня одинокий промисел, котрий приносить честь шляхтичеві й дає певний дохід.

¹⁾ Скрупулятно — точно, дрібничково.

— Нехай і так! Але як же це він розпочинає будувати гуральню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумні так роблять.

— Зовсім ні, пан-отче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, у котрім він тепер обертається, є також брат його майбутньої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася, ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адася програє. Той самий брат буває іноді в Адася на фільварку в гостині, і нині, мабуть, буде, і, знаючи, що Адася має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських плянів Адася. Що ж природнішого, як висунути на перший плян збудування гуральні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть у зв'язку, входить у плян нашої, скажу так, компанії. Коли б тільки продержатися із честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так зтягніть позичку!

— Не можна, пан-отче! Що вже там кажіть, маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Це так, якби хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що інше думала, продати ліс, хоча він також немала примана й окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його, то значить кинути його зовсім у болото, позбутися його за півдармо. Тепер у дров'яній торговлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпромітували себе ще гірше, ніж зтягаючи позичку. Всякий би казав: ого, мусило їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взялися. Може в зимі шанси поправляться, тоді, очевидно,

я ліс продам і зможу очиститися від усіх зобов'язань...

Пані не договорила і знов меланхолійно-благальним поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шевелив губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилилася наперед, перегнулася трохи набік, немов він силкувався ловити вухом якусь далеку, таємну вістку. В ту мить у повітрі загудів голос великого церковного дзвона, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утренью! — сказав радісно о. Нестор і встав із крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарування процідила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася й бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю це, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра й не відмовите своєї помочі, коли ходить про те, щоб те добро досягнути.

— Помочі? — з переляком видивився на неї о. Нестор. — Чим-же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок із роду-віку не вмів заскакувати...

— Ах, жартуєте, пан-отче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також із місця і збираючи зі столу посуд й накриття. — Ну, та це діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Аджеж я думаю, що наша довголітня

знайомість, наша приятель дає мені право говорити з вами по щирості! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люди, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послушали їх?

— Мене? — знов із переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих панничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красенько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тієї панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти в себе спокійно або пройтися по саду!

— Воля ваша! До побачення, пан-отче!

І пані, забравши посуд й накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збиратися до церкви.

IV.

О. Нестор правив утренью дуже помалу. В речах обряду й богослуження він був педант. Кожну молитву читав чи співав звільна, вразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий іще й дуже живої вдачі чоловік, прийшовши до церкви в півутрені, дуже нетерпеливився в захристії. Він був натще, і його ждала довга служба Божа з проповіддю й акафистом, а о. Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносився до о. Нестора, хоча в очі йому чинився дуже покірним та послухним

через те, що о. Нестор жив у дворі й, як мовиться, „мав плечі“ у коляторки¹⁾). Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора й духом чув, що на випадок потреби о. Нестор не дуже квапився б йому допомогти, та все таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той, бодай коли-не-коли, виручить його в церкві, а хто зна, може коли допоможе й де в чім іншим.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледве-не-ледве дочитав утренью. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрався в фелон і став у царських вратах до мирования; ця функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручуватися. Крім того, в о. Нестора дуже вже тряслися руки, щоб він міг братися за це утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при вітварі, вийшовши в захристію, як був у фелоні й епитрахилі, так і сів на м'якому, шкурою оббитому кріслі й довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його, як автомата, знімав з нього богослужні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не слухать ноги... ані груди... ні! А про те слово Боже... святе officium²⁾)... Ні, ніколи не згоджуся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Цей докір, хоч загально сказаний, відносився без сумніву й до о. Крайника, котрий, по скінченні мирования ставши на службу

¹⁾ Колятор — пан, що затверджує попа на парохію.

²⁾ Обов'язок.

Божу, ще заки о. Нестор добре видихався, добіг до Євангелія. О. Нестор, сидючи у кріслі, раз-у-раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дріботіти, і знову критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченню служби перед акафистом, і для того о. Нестор не дуже довго і ждати мусив на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали „Буде ім'я Господнє“, він при допомозі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехристився тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з захристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок із дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже побожного, звичаю більша частина вірних на час казання й акафисту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітись на сонечку та погуторити. Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша частина сиділа здовж церковної стіни на відсонню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз гостро виступав проти цього звичаю й казав перед казанням замикати двері церкви, щоб люди мусили слухати його наук. Тоді його поява на цвинтарі серед цих груп, святочно поприбраних та зайнятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер

вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницькому, байдужими очима дививсь на цей народній звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішатися в його педагогічну методику й наганяти людей до церкви. Отим то його поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Навпаки, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, й цілувати його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парохіян; молодших не міг пізнавати. Та проте він ласкаво всміхався до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони й як живеться їх батькам, а зі старшими радо вдавався в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за весь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому імена й важніші події з життя кожного з тих людей, що підходили до нього.

От так проводжений, о. Нестор вийшов за хвіртку церковної огорожі. Випадково, чи ні, досить, що він попав не в ту хвіртку, що вела до двору, а в ту, що виходила на гостинець¹⁾, при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупроти церкви стояла „глебанія“²⁾ — новий, просторий будинок під ґонтами, з двома коминами на дасі, з ґанком до гостинця і з квітником перед ґанком. Ця плебанія збудована була вже за о. Крайника,

¹⁾ Гостинець — битий шлях.

²⁾ Плебанія — попівщина.

розуміється, коштом громади, котра дуже бідкалася, поносячи тягар конкуренції¹⁾, та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою й більшими вимогами, мав жінку й дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити у старій, майже хлопській хаті. О. Нестор, хоча сам задля старости й немочі зрікся парафії, все таки зі слабости людської рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян та тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покірною, перекривляючи голову набік та говорячи водно:

— Га, то трудна рада! За те маєте молодого священика з їмостею²⁾, паничами й панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде? Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причиниться й від себе чимбудь до покриття тих коштів. Всі тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церкву, він із власної кишені дав 3000 гульденів на будову, а потім ще 2000 на малюнки та закуплення різних церковних посудів. Та цим разом громада перечеислилася, бо о. Нестор не дав нічого. „Дім Божий, то зовсім інша річ“, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — „але плебанія!..

¹⁾ Конкуренція—примусове збирання грошей на будовання церковних чи попівських будинків.

²⁾ Їмость—попада (польське: jej mitosc).

Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохіві палату будувати, га, воля ваша. Але я до цього не буду належати. Ще може скажете мені для його їмості фортеп'яни справляти...

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібності, та все таки він не любив, не поважав жонатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у час візитації митрополита він не дав схилитися, щоб переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ганку, обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон із білими гачкованими фіранками та з вазониками квітів на варцобах¹⁾, від того квітника з пахучими бальзамами, левкоями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносилися часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів студентів, гармонійні акорди фортеп'яна — бризки і хвилі того спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти й йому на долю, та котре видібрала йому якась лиха, чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький мги, завидував своєму молодшому наслідникові

¹⁾ Варцоб — підвіконник.

того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зів'яло, його чуття були притуплені, щоб почувати зависть із-за таких речей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася в нього якась їдка насмішка, коли проходив повз нову плебанію, якесь критичне хитання головою і вперта нехоть переступити поріг цього заказаного обістя.

— Таке то! — проворкотів він і цим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово Боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство!..

Деменюк нічого не відповів на ці слова. Вирішив змалку при церкві і при священниках, він привик шанувати кожного з них і не любив, коли якій духовній особі чимнебудь докоряли. А до духовних осіб він зачислявав не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію, й о. Нестор зовсім успокоївся, Деменюк порівнявся з ним зовсім і, цілуючи його в руку, сказав несміло:

— Я б отця духовного щось просив.

— Ви, Гнате? — здивувався о. Нестор. — А що таке?

— Та я не знаю... Може то єгомостеві не в лад буде...

— А, Боже мій! Гнате! Говоріть бо попросту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить...

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тільки й усієї моєї рідні.

— Ну, і що ж із нею?

— Та недобре, прошу єгомостя. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони Боже! Хоч, правду кажучи, якби захорувала, то може мені не було б тільки гризоти.

— Ну, а що ж? Пустилася на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять!— аж зупинився з переляку Демєнюк. — Хіба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі Божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Аджеж єгомость знають її!

— А, знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що тото. Я її батько! Не хочу хвалитися, бо то не моя заслуга, а Божа ласка. Але скажу по правді: то золото, не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина... Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалуюся.

— Ну, так яка ж вам із нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав їй Господь і красоту. Не знаю, чи на щастя, чи на горе. Бо в бідному стані красота для дівчини рідко коли добро. Та чень то Господь милосерний якось оберне. Бачите, сподобав собі її ковалів син, того таки коваля, що в нього вона на службі.

— Максим, Максим ковалів... ага, ага, пригадую собі його.

— Той самий, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син.

Сподобав дівчину й батькові своєму та й мені оповівся. Що ж, я хіба Господу Богу подякувати можу за таке добро, кращого зятя й придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємося від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре й полюбив. Бачите, пан-отче, все так і складається, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам Боже, Гнате! Дай Боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем...

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перембив його Деменюк.

А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що йому сталося, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовищі, де тільки вона покажеться, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродиться. І баламутить мені дитину, прошу єгомостя, от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього на службу, що він її зробить панею, візьме з собою до Львова, оженився з нею, і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просилася в нього, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Якби то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідички син, я в його матері служу, то бідна дитина боїться надто гостро з ним обійтися, щоб, буває, й мені і їй чимнебудь не пошкодив. Бо що йому? Хіба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпився й посумнів, слухаючи тієї мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там, батька! — якось сукристо ¹⁾ буркнув о. Нестор, котрого ця історія, очевидно, скребла по серці. — Нехай дівчина пильнується, що ж тут більше можна порадити?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досі я хоч знав про підходи панича, та не боявся нічого. А тепер боюсь. Від кількох днів щось сталося дівчині. Ходить, як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діється.

— То злий знак! То дуже злий знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити, тільки най єгомось не гніваються за мою смілість, чи не схотіли б єгомось сами з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але може єгомось ліпше промовили б їй до серця, може вона сказала б, що з нею сталося.

— Гм... Це можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає й любить, як рідна дитина, і нічого перед єгомостем не втаїть. Оце вже зараз будемо проти ковалевої

¹⁾ Сукристо — прикро, гостро.

хати, то я викличу її в садок та й поговоримо.

Лице Деменюка прояснилося, згорблена стать випростувалася при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилині, похопившись, зупинявся серед дороги й дожидав старенького священника, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз-у-раз рухав губами, немов нечутно розмовляв із кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остання хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом зі широкою брамою й містком до гостинця, мов якась фортеця, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу й півдня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тяглися довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'я, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адасть, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг із того боку, дрімав могутий панський ліс.

Зараз насупроти хати-фортеці, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла збройня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робучий день усе була відчинена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанням коней, стуком молотів та різьким, металічним цвенькотом ковання. Тут раз-у-раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискав огонь

у горнилі, скакали искри з-під могучих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, оберталося точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією і шли розмови, жарти, оповідання, чергуючись із палкою, енергичною працею. Це справді була збрівня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борін, серпи, коси та заступи, що опісля, як піонери людської культури, мали йти в широкі простори піль, риючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну рослинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людське взуття, щоб тим легше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Та й дерева, ліси, каміння, річка й вітер, ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири й топори, що, вигострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того лісу, що ген там далеко на узгір'ю, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибеллю, котрої насіння виковувала оця невеличка сільська кузня. Відси йшли у світ пили, сверла та долота, зладжені й вигострені на те, щоб різати, лупати, вертати та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що он там геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півколом опоясує узгір'я, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб за дармо обертала його колеса. І вітрові грозила

ця кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгір'я, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом — оцей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах, як баба Яга на милицях, був великою й могутньою силою, котрої впливи йшли широко й далеко навкруги, ширше й далше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковала, що в ній розлягалися.

А душею тієї зброївні, тої могутньої плодотворної сили, осередком веселої та працювитої компанії, що тут день-у-день збиралася, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кожного в його назві, в тім сполученню українського ім'я з прізвиськом знаменитого німецького письменника, проявлялася в цілій вдачі, походженню й поглядах торського коваля. Його прадід був чистокровний німець, коваль, спроваджений зі Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз у перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженився з русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе русином. Ще дід його покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним із рештою мужиків і разом із ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогуванні супроти двору. Була це приземкувата, коріниста та міцна постать. Густе, довге волосся на голові, колись вогнисто-руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуса, що закручувались аж до вуха, були білі, як сметана. Та

проте Іван Гердер не мав іще й шістдесят літ, а його голос, колір лица, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима й мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілими руками — він подобав трохи на тих залізних баранів, котрими у старину штурмовано мурів. Тій зверхній подобі типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами українця, відповідала і вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабкість волі та розчарування були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомний робітник, він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Усякі противності не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь войовнича, він проте був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміятися, його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люди йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб відітхнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував замолоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічену силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх із таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожною повістю розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем,

темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода рослина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодости, та не любив його. Зачерствілій хорій душі старого пан-отця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та еретика, та й то ще впертого, неоправного й войовничо настроєного, а тим подвійно небезпечного. І, справді, найлюбішим полем думок, міркувань та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім із усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносини попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з різними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тісні рямці, в яких у нас немов би приписано, немов би Богом самим установлено обертатися мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і нетрусливий та неуступчивий. Зі своїми еретичними поглядами він не ховався ані перед мужиками в кузні, чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносився й до інших верствів та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав „дармоїдами“. І коли отак не раз у кузні, гримаючи могучим молотом об розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про різнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка,

лагідно, напівіронічно, а дедалі зі щораз більшим жаром та запалом перебирати різні болячки мужицького життя, різні недомагання мужицької думки, то голос його при тім ставав міцний та дзвінкий, як нагострена сталь, роздавався чутко почерез стук молотів, стогнання міха, прискання іскор і скрип пильників, і такими ж яркими, прискаючими іскрами западав у людські душі. Слухаєш було його інколи в отій напівтемній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть устає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушшям та кропивою. А по тій цілині якась таємна, незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, блискучим лемішем і з таким же переднім залізом, що немов півмісяць одним гострим рогом впирається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно й невпинно, скрипить інколи у твердому ґрунті, хрустить лемішем об камінці та недогнілі пеньки, але йде все далі й далі, підриває коріння хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клалися такі скиби не тільки по оцих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запушених, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвався о. Нестор, зупинившись перед ворітьми ковалевої фортеці, і, знявши капелюх із голови, коротковою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку й величезній лисині, котрою світилося все його тім'я. — Ніяково мені йти на обістя цього єретика. Недавно я ганьбив його й наказав йому, що

доки не поправиться, то я й слова до нього промовити не хочу, а ввійшовши на його подвір'я, я міг би його здибати, а тоді вже звісно, прийшлося би говорити. Та чи не ліпше б ось що зробити. Я ось тут зажду на вулиці, а ви підіть та й викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль іще в церкві, я його бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прошу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б мені не хотілося... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який це чоловік отой коваль. І як таких людей земля свята носить... — воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обістя.

— Та що ж, прошу єгомостя! Видкося, на щось і їх Пан-Біг потребує, коли їх держить на світі та й ще дає їм силу, веселість, здоров'я, маєток та й ще отаких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Це справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева це заслуга, ні! І не думай, щоб усе оце Бог йому давав за його заслугу. Ні, це тільки на пробу йому... чи отямиться, чи скрушіє перед Богом. До часу це все, Гнате, до часу! А мине час... не хочу пророкувати, але чую це... хто доживе, той побачить. Не може то бути, щоб Бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти це говориш, Гнате? Як може бути добрий і чесний, хто в Бога не вірує?

— І в Бога він вірить і молиться, це я добре знаю, — знов трібував сперечатися Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптану серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він у Бога! — змагався о. Нестор. — Бо якби вірив, то би слухав того, що Бог приказує. А молиться тільки з гордощів, як той фарисей у євангелії, щоб люди бачили.

Деменюк не змагався далі, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці й без голосу рухаючи устами, немов у дусі торочив і далі своє нарікання на ковалеву безбожність. Погляд його непорушно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи добратися до сочних листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

„Отак і по нас повзе та надвигається, що кому суджено!“ — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може це було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкості, насиченої запахом трав і квітів, що клубилися в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробилося моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, оця невинна гусільниця збентежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивлявся. Гусільниця, мов під лупою, росла в його очах, робилася здоровенною та могутньою, заслонювала й садок, і хату, і все своїм товстючим зеленкуватим

тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

„Отак повзе та надвигається, що кому суджено!“ — шептав він, тремтячи всім тілом обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувався отрястися та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенувся. Тут же над його вухом роздався дзвінкий, різкий дівочий голос, пронеслися слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Це була Маланка. Швидко підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка, в верхній половині облита ясным сонцем, а ногами потопавши в тіні. Лице її, червоне як калина, горіло здоровим рум'янцем, чорні очі палали якимось палким вогнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванні тих слів, просвічували до сонця, мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на комірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тім'я. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодією силою пашила вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якось хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити й від чого починати.

— А... а... то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближче й поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що єгомость мають мені щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко й немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але де ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про нього бідного ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, цього не можна казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому замало їсти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Аджеж він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а проте ледве присилувала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то... я не від себе... то властиво, — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме й різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бійся Бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молиться до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить, — з нехіття промовила дівчина, — а про те мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак припадково сказала йому, що панич лазить за

мною та навприкрюється мені, це ще на весні було, і відтоді тато, коли тільки здибляться зо мною, все тільки про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бійся Бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись то сказала їм: „Таточку, як забагато соли в борщ кидати, то пересолиться. Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу“.

— Ото ж то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Це власне стривожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбується та вбивається, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусив подумати собі про тебе? Мусив подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!

— Але що ж я маю йому сказати, коли панич давно про мене й гадки не має й не дивиться в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивиться? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванню чути було і примішку нетаєної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — широко відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— Як так, то... Ну, але чому ж ти це не сказала татові, щоб він так не гризся?

— Як не сказала? Сто раз, не раз казала: „Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-дру-

гий відпозіла, дав мені спокій". Коли бо мої тато такі, прости Господи гріха, як той кліщ. Як уп'ється в одне місце, то вже там довбає й шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось таке найти, щоб мали чим гризтися. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду говориш, коли панич справді тепер тобі не докучає...

— Але божуся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожка.

— Ну, то слава Тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть це, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбується мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що! — додала рішуче і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала, біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тільки дзвінкий, срібlistий сміх залунав на весь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенувся та озирнувся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобався.

— Чи це вона з мене сміється? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Їй, небого? Щоб тільки ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть з цього садка, не доходячись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом із

жінкою й сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидючим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий камінчик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб це був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А це що таке? Чогось старий єгомось у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А це що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до хвіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували на о. Нестора, котрий, змішаний трохи цією стрічею й бачучи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повітав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева й Максим підійшли ближче й поцілували пан-отця в руку. Коваль не чинив цього, тільки, всміхаючися, говорив звільна:

— Бачимо й очам своїм не віримо. Що за рідкі гості по наших обістю!

— Перепрошую, що так самовільно... Та, властиво, я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив із його дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. —

Доки Маланка в мене й доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна й на ніяку підмову не піде.

— Що було, те ми знаємо, наскільки знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, цього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка. — Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що порхає в різні боки так, що й не зміркуєш.

— Та певно, що порхає! І Бог зна куди залетить, коли його в клітці не тримати. Та про Маланку, пан-отче, можете бути певні. У нас нічого злого не станеться.

— Та я вже говорив із нею, — сказав о. Нестор. — Вона також упевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово чести, що нічого злого проти Маланки не задумує.

— Я також колись то говорив із ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінилося. Якась така

зробилася різка, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось таїлася.

— Ні, ні, пан-отче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки пан-отця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, пан-отче! Куди вам спішитися?

— Треба йти! Засидівся. Де тільки той Деменюк так бариться!

— А де ж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко та й ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорює, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка й Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий знов сів на лавці.

— Не гнівайтесь, пан-отче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас добре. Нещодавно ви ганьбили мене як єретика невірного й проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хіба глухий не дочувся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам це ліпше видно, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю цьому, ковалю! Як може бути спокійне сумління в чоловіка, що в Бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, єгомость, єгомость, — якимось немов благальним, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви це можете отак спокійно говорити: не вірить у Бога? Хто це вам сказав? Відки це знаєте? По чім так міркуєте?

— По ваших ділах суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої речі, — спокійно відповів коваль. — Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він набожно христився і сповідався! Як плакав, цілуючи хрест! Той певно вірив у Бога.

— Хто знає, може він і швидше найде в Бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, в котрих Бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єгомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилилися. Голос сумління в мене не заглушений. Коли часом трапиться, знаєте, чоловік усе чоловіком, чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направляю. Чи то значить, що сумління в мене заглушене? Але коли хтось устає й каже: „Мене слухайте! Я орудую словом Божим, я маю власть в'язати й розв'язувати“, — а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає,

що в'яже і що розв'язує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Алеж він не від себе, а з Божої волі це робить, а Бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— Та певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до Бога траплю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Якби Бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників...

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і мітратів, і єпископів, і кардиналів, і пап¹⁾, що хрест святий на пантофлях носять, усе це сам Бог власною особою повстановляв! Усе це своєю властю наділив! І виразно сказав: „Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки оцих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, й Богом!“

— Хулиш, ковалю, Бога ображуєш, отаке говорячи! — ледве промовив о. Нестор. — Ну, де ж це видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі діється? Скільки то з вас, посвячених осіб, має справді Бога в серці? Почисліть їх на

¹⁾ Усе це католицька гієрархія: декан — начальник деканату (благочинний), канонік — радник консисторії, суфраган — єпископ, підчинений митрополитові, мітрат — найвищий радник консисторії, що має право носити мітру, кардинал — найстарший після папи церковний достойник.

пальцях! А скільки є таких, що під довгою
рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб
сам під суд не попав!

— Про це я спокійний, — відповів коваль. —
Що Бог зо мною схоче зробити, те й зробить,
щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не
бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши мого
серця ані моєї віри, а самі ховаєтеся за єван-
гельські слова: „не судіте, да не судимі будете“.
Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша
наука? Та й яка вона була досі? Скільки літ
ви навчали й катехізували, і ганьбили, і на-
клонювали людей на все добро, а нині що в
селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що
там найдете? Що біда, розпука, це ще нічого.
Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство,
яке злодійство, які свари та лайки у громаді,
яка неправда та кривда, чи ви маєте про те
поняття? Чи ви те чуєте, — здається, у вас сум-
ління не заглушене? — що відповідь за оту по-
гань, що так і кишить довкола вашого двору,
спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом
зойкнув о. Нестор, мов важким обухом при-
битий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же
ви вчите людей?

— Адже і Христос говорив, що деяке сім'я
мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник
своєї плати. А якої ж плати варт буде робіт-
ник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете
зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любови! Ваша мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов гострий ніж, що шпигонував його в серце. Перший раз цей єретик отак розговорився з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно різко загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли й заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на ересях, то що ж з того? Хто зна, чи це не для того тільки, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби Божі, утрені й акафісти, не пропускаючи в них ані слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехизації і поучав людей при всякій нагоді, то все таки — він із безмірною гіркістю чув це в тій хвилині, — робив це з обов'язку, як урядник¹⁾ із обов'язку укладає позови та декрети у справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не вносив того вогню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, „труждающихся й обремененних“, що не раз, ідучи до церкви, чекають почути справді шире слово потіхи та відради, а

¹⁾ Урядник — урядовець, чиновник.

потім, заки дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітись на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилину помовчавши й нахилиючися до о. Нестора. — От і ви, єгомость... Бог мене покарай, коли я вас хочу осудити, але правда правдою лишиться! Ну, скажіть по правді, про що ви на парохії більше дбали: чи про душі своїх парафіян, чи про те, щоб якнайбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тієї розмови! — боляче, мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба ж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника й від свого наслідника, але чи ж це заслуга? Громада шанує вас, що ви влекши її тягару, давши 5.000 ринських на церкву, але чи ж ви думаєте тим Бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, що ви стільки літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо. Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робився різкий, слова летіли швидко й попадали в ціль, мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив, що

думав і що чув, не дивлячись, як це кому сподобається. І тепер він виливав із душі те, що в ній давно вже було накупіло, зовсім не зважаючи, яке це вражіння робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїшся Бога? — роздався нараз за його плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади¹⁾!

Це був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизився по-малу й мимоволі підслухав останню промову Гердера. Зимний жах пройняв старого церковника, і він ледве осмілювався поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капельок і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно мняв коротковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз-у-раз порушувалися, зморшки на лиці й під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі сльози й, побігши по крутих заломках зморшків, падали на коліна. З грудей його від часу до часу роздавалося важке, мов дитяче, хлипання, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи Боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючися до о. Нестора. — Що вам таке? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакався!..

— Нічого, нічого, Гнате, — ледве чутно прошептав о. Нестор. хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

¹⁾ Ади — скорочене: а диви!

Гердер був трохи збентежений тим несподіваним вибухом чуття у старого пан-отця. Він ніколи ще не бачив його таким і навіть здумати собі не міг, щоб це було можливе. Та про те, бачучи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився й почав уже докоряти собі, що надто гостро обійшовся зі старим, що не змовчав дечого. Отим то він урадувався, почувши, що пан-отець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердяться на мої слова! Може я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю приховувати.

— Добре, добре, ковалю! — ледве дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за це заплатить. Я не серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся й уривався щохвилини. Деменюк узяв його під руку й випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та вибачайте...

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за ними, як відходили. — То я повинен би...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі! — силувався голосніше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашлявся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеці й повільним кроком пішов до хати, де вже жінка й син давно ждали його з обідом.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор, — закликала пані Олімпія, стоячи на порозі свого помешкання.

О. Нестор, що власне з вулиці попри руїну панського двору входив на подвір'я, стрепенувся й, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбуюся. Обідати пора, а вас нема.

— Та... та... так... трохи в селі був, між людьми.

— Та що, може ввійдете до мене, та пообідаємо разом. У мене нині трохи приспішено, бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди мені... разом із вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергійним жестом, узяла під руку й попровадила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує вязатися, що Параска йому услужить ліпше, ніж Деменюк, що, зрештою, сьогодні в них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленню¹⁾, говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно, їй бажалось увести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, гикаючись і путаючись за кожним разом, коли йому прийшлося сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія завважила це.

— Та бо я також! — сказала вона жартівливо, сідаючи коло нього, коли вже пообідали й зі столу поспрятувано²⁾. — Я говорила це й те, що вас, може, й зовсім не обходить,

¹⁾ Успособлення — настрої (польське).

²⁾ Поспрятувано — поприбирано.

а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, пан-отче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Алеж я... хіба ж я... Та мені, Богу дякувати, нічого!

— Ні, не кажіть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохоче мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то за гризоту так тяжко? Чи то вона в нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую це, а нині, відправляючи святе officium, почув це так ясно, так виразно, немов би якийсь голос із-за плеча шелнув мені. Що ж, Божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного... От що мене гризе.

— Ну, пан-отче, — почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надіялася такого обороту розмови, — це вже ви занадто. Хіба ж ви не навчали, не... сповняли того?..

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — із болем скрикнув о. Нестор. — Якби тут були поставили машину, ав... автомата, то той би був так само сповняв... Відчитав би службу Божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж це можна назвати

сповненням духовного обов'язку? А тим часом народ у селі темний, зопсуття страшенне, нужда, ворогування...

— Ей, пан-отче! І перед вами були священики й обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом, і ніхто собі з-за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — в важкій задумі сказав о. Нестор — Еге! Бачу це добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж оце тепер, перед смертю, Бог мені його вертає... на мою муку та, може, й на добро. Аджеж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе таки всієї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було... Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Аджеж я навмисно, штучно погасив у собі полум'я через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з меланхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! Авжеж! Я, простий попович, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хіба ж це не божевілья? А коли мені не вдалося, то я, замість наложити руку на своє життя, замість повіситися або втопитися, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світу, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі власне душі. Коли в моїй погасло те оживливе полум'я, він підсунув порохно, що світить гніючи, мамону, до котрої прив'язалася

моя темна душа. А закинувши мені цей аркан на шию, він вів мене ним чимраз далі в дебри гріхів і огиди.

— Алеж, пан-отче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій цей оборот розмови й цей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви мабуть хорі! Ви в гарячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить, мов лист зів'ялий перед бурєю. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближається й може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А, може, ви не вірите в майбутнє життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте цю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якимось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ця розмова може бути корисна... Чую, що вона вздоровлює мене. Аджеж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без искри любови й милосердя, — чи ви розумієте, що це значить? А я про одне тільки дбаю, щоби гроші складати! Книжечки щадничі, імперіяли, дукати, купони, льоси, курси... Боже мій! Аджеж усе життя моє було ними заповнене! Аджеж їх підсунув мені ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці й любови! А, скажіть! І як же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судді?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону: — не клеветіть на себе! Аджеж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, і Бог знає, що це все неправда, що ви сказали! Аджеж ви любили! І ви не зійдете з цього світу безпотно.

Вона простягла йому свою руку, дивилась ніжно, по-давньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лица й уст задрожали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледве дишучи, шептав він, заходячися кашлем. — Покиньте це! Ради Бога покиньте! Не ворухте тих згадок! Аджеж вони вбивають мене! Аджеж це мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть всієї його глибини!..

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем Бога, котрий же є й Бог любови! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте Бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Аджеж ви знаєте... Аджеж це чужоложство... Аджеж тут... Боже, Боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної частини цього гріху! Поки не оплачу його, кров'ю своєю не окуплю його! Аджеж тут, пані, було щось ще страшніше, ще поганіше за чужоложство!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно. — Що це вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, й вона не робить на мене ніякого враження. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, все це дурниці.

Лишіть це для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. За старі вже ми. Можемо говорити ясно й виразно й холодно, розумно. Адже ви знаєте добре, що Адась ваш син, і що ваш перший обов'язок... дбати про нього, запевнити його будучину. Чи гріх, чи два, що воно так сталося, це вже лишімо на Божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний, і ніякими оханнями від нього викрутитися не можна.

Вона говорила це гризливо, трохи з притиском, та без патосу. Та про те видно було по її лиці, що для цієї розмови вона збрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на цю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачучи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трапилася швидше, ніж їй того бажалося — та дарма. Пані Олімпія швидко слідувала, яке вражіння зроблять її слова на старого священника. Сама не знаючи, коли й як це сталося, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближується до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор увесь закам'янів. Як сидів у фотелю під вікном, прислоненим рулетом¹⁾, згорблений, опертий ліктями на поруччя фотелю, так і заляк, задеревів. Навіть руки його,

¹⁾ Рулета — штора

наставлені наперед, мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти й виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являлася перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперше тепер почув існування звіря, хижої bestii, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді ворушачися зовсім явно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не заважав ніколи присутності того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах у тій хвилині, коли побачив себе з ним очо-в око. Він чув, що супроти неї він безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живим або тут же розшарпати. Її спокійні, рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напружившись по обох її щоках, бігали по них, то наближаючись до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста й ті рішучі кроки показували, що не зовсім добра воля панує в душі тієї жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупроти другого непорушні, непевні, з почуттям страху й ненависти в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнутися. Нараз відіткнули обоє, хвиля напруження пройшла. Дикий звір у душі пані Олімпії сховався, руки о. Нестора знов затремтіли, і уста судорожно скривилися мов до плачу. Ледве дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог із вами, пані! Що... що це ви?

— Нічого! — якось неохоче буркнула пані й сіла. Якесь гірке розчарування, невідомо, відки й для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: „обов'язок чесного чоловіка, не викрутишся!“... Хіба ж я не сповняв цього обов'язку? Чи я викручувався від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хіба ж це мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошах, які ви маєте, це нічого не значить.

— При таких грошах! Та які ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про скількість його грошей була, може, ще страшніша від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки гратися! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно й виразно, що вважаю ті гроші, всі, скільки їх є, за власність вашого й могого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити вражіння, яке вони зроблять на о. Нестора.

Це була її остання карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німому очікуванні того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи цього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора, не в наслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, і ледве чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу й не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз за те, що ті гроші... адже це ціна моєї душі, мого життя! Адже це кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив, і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу цього! Зверну їм це, зверну все до останнього гроша!

— Що це ви плетете? Кому звернете? — з погордою й затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись.

Та о. Нестор мов і не чув її.

— А, по-друге, тому що ваш Адасть...

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адасть зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руки ті гроші.

— Так кому ж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтеся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасте! — твердо й різко замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкрутство, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитеся.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас за це голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворухитися й гарчати.

— Дозвольте, пані... ви тепер трохи тее... трохи роздразнені... чи невиспані... чи що.

Може б, ми ліпше відложили цю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи це, піднявся з фотелю й почав очима шукати свого капелюха й пальці, щоб вийти з цього покою, притемнений простір котрого і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віддих у грудях, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвилині на подвір'ю почувся гуркіт легкого візка й голосний стук кінських копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхилиючи ролету й радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім, обертаючися до о. Нестора, строгим, розказовим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовитися з Адасем! Що проти нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надіється, коли нема чого.

— Алеж я... Та хіба я!.. — почав було ремонструвати¹⁾ о. Нестор, котрому несподівана стріча з Адасем була дуже немила.

Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішуче й енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, що ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адась, поспішно входячи до покою. — Ах, і о. Нестор тут! Добрий день, добрий день!

¹⁾ Ремонструвати — заперечувати, противитися.

І Адасть подав руку о. Несторові, що не-
порушній, блідий і немов остовпілий сидів на
кріслі. Та Адасть навіть не дивився на нього
а, привітавшись з ним, зараз, панським зви-
чаєм, обернувся до нього плечима й почав
розмовляти з матір'ю.

Знає мама? Вчора в касині грали ми до
третьої. Я виграв 50 гульденів; ну, розумі-
ється, пустив їх зараз уночі з товаришами.
Чудесна компанія була: Едзьо і Далько і
Тадзьо, потім прийшли ще Фонсьо й Мілько.
Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять
будуть у мене на обіді, а потім у мами на
гербаті.

— Як же ж це ти сам без них їдеш? Аджеж
уже пора обідати, — промовила пані Олімпія,
лице котрої рзз'яснилося на вид сина, і котра
відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг
його інтересів.

— Вони їдуть. Тільки я випередив їх, щоб
могти на хвильку вступити до мами. Може,
тут у мами з запасами не теє... То я там де-
що накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані
Олімпія, обіймаючи його голову й цілуючи його
в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адасть, злегка від-
сторонюючи маму. — Нема про що й говорити.
А як же ж тут мама живе?

— Нчого якось дихаємо. От ми тут власне
з о. Нестором де що про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адасть і, обер-
нувшись на одній нозі, поглянув згори вниз
на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши,
як названо його ім'я. — Що ж ви таке про мене
балакали?

— Про твою будучину, синку. Аджеж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адась.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналась тобі до цього гріха й тепер признаюся при нім самім. Спитай його, коли хочеш. Гнівайся на мене за це, чи не гнівайся, а що сталося, те вже не відстанеться. Та уяви собі, о. Нестор чується близьким смерті, а не хоче сповнити свого останнього обов'язку супроти тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, це дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж ближчому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому¹⁾?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідорудими вусиками, одягнена в модний гарнітур²⁾ з рубіновою шпилькою у краватці, виглядала, мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матері про те, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого вражіння. Він підозрівав, що його мати грає цю комедію з тупоумним старцем на те, щоби схилити його до уложення заповіту на його користь, і для того взявся по-своєму піддержувати її ролю.

¹⁾ Потрібніший — той, що найбільше потребує.

²⁾ Гарнітур — костюм.

— Ах, отче, якби ви знали, як я потребу грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Аджеж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеться... гуляти хочеться. Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхаються. Щастя, розкіш, і радість із кожного вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви як старий целебс того не розумієте. А все таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрапили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу...

О. Нестор не видержав. Ця цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відкликнулась у ній усею силою обурення, на яке тільки він був спосібний. Зірвався зі свого місця, випрямився перед Адасем, вищий від нього цілою головою, і хоч увесь тремтів, мов тростина на вітрі, крикнув задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він знов упав на крісло, похилив голову й, закриваючи лице долонями, захлипав, як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез із його лица при тім вибуху о. Нестора, першим вибуху, який від давніх-давніх літ із ним притрапився.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину й хоче зо мною обходитися як із дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолітний.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли це так, як мама каже то не маєте чого стидатися. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адась. — А втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я про те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потім прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію¹⁾ для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу й позбавлених зарібку, для невилічимих хорих. Увесь свій капітал на це оберну й додам у заповіті: а коли б мій син Адам Торський або його потомки опинилися в котрій-небудь категорії тих бідняків, то перед усіма іншими мають мати першенство до допомоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адась. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заки зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше занімієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу. Але одно скажу тобі й твоїй матері:

¹⁾ Фундація — запис

на спадок по мені не гострять собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернулася лицем до о. Нестора.

Хвилину тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхатися. Шкаралуща чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала й щезла, і таємна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадобавживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнулося перед тими людьми, а разом перший раз тепер у глибині його душі заворушилося те чуття, яке проймає подорожного, що, мандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потрохи злякався й себе самого. Аджеж ті жорстокі, brutальні тони, що виривалися з його грудей при наляганнях пані й її сина, чи ж вони не були відгомоном його прив'язання до тих марних грошей, до тієї нежиточної для нього мамони, а ненависти до живих людей, близьких йому, зв'язаних із ним — нехай що тільки гріховними зв'язками? Тепер після цієї розмови зв'язки ті порвані, даліше супокійне життя його в цьому домі неможливе — це він ясно бачив, і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі найдеться сама в густім лісі. Куди тепер подітися? До кого вдатися? Кому повірити себе й той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше

зі скарбу ставав для нього тягарем, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не мав сили розмірковувати над цими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку й непевність тут, де тепер находився. І другий раз, тремтячи й хапаючись, мов перелякана безпомічна дитина, встав із крісла й почав збиратися до відходу. Цим разом ані пані Олімпія, ані Адасть не зупиняли його, не промовили до нього ані слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнувся, немов боячись, щоб зараз же за ним у білий день не прибігла сюди яка погоня.

А пані Олімпія й Адасть іще хвилину мовчали. А вкінці Адасть із плаксивим видом обернувся до матері:

— Що ж тут властиво сталося? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані. — Щось сталося старому. Прийшов і почав говорити про свою близьку смерть, про свої гріхи, про покуту. Чорт зна що за дурниці! А мені зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому, як розумному чоловікові, вияснювати, що його обов'язок записати все тобі, а він ні та й ні!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїться, що ти їх швидко розпустиш. Скільки разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, вдавав скромного, трудящого та дбайливого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскуватися та комедію грати! — скрикнув із огидливим жестом Адаць.

— Ну, ось бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адаць. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, й до смерти не схоче розстатися з ними, не напише заповіту, і вони...

Тут увірвав. Як колишній правник він знав, що гроші ті ні в яким разі не стануть легально його власністю, тим більш, що перед судом годі йому буде покликатися на своє синівство, в котре й сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на державний скарб, а хіба невеличка частина піде на громаду.

— Е, це ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима. — Коли б тільки він справді не зробив заповіту без мого відому.

— Або коли б не схотів від мами геть впровадитися! — додав Адаць. — Я щось так міркую, що він мами боїться дуже.

— Ні, про це не бійся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт із ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля¹⁾ тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував мені весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірився! Точнісінько, мов би небіжчик із труни піднявся! Так до побачення з мамою!

¹⁾ Леда хвиля — ось-ось, незабаром (польськ. *ladachwila*).

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адась вийшов із маминого покою і, свищучи якусь мелодію, підхоплену в кафешантані, сів на свою повозку й поїхав.

А за хвилю по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гади́на, що там сидів у порожній бочці від капусти й підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином. Виповзнувши на подвір'я, він нараз випростувався і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тількищо вернувся відкись зі села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насіння, волочишся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — байдужно й спокійно відповів Гади́на й ішов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихиляючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Трохи по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Аджеж нині у дворі роботи нема, то чень можна трохи з людьми поговорити! — буркнув Гади́на.

— Ах, ти огиднику! — лютилася пані. — З людьми поговорити! І які там люди схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в корчмі сидів!

— А що то, пані мені гроші дали, щоб я мав з чим у корчмі сидіти? — з'їдливо відрубав Гади́на, блиснувши на неї своїми чорними, як два вуглі, очима, аж пані Олімпія поблідла з лютости.

— О, не бійся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнувся Гади́на.

— І ще питаєш! Небоже! Пам'ятай собі, що ти ще кримінал навідаєш! Чуєш?

— Може й навідаю, та чень дасть Бог, що не сам.

— А це що має значити? Кажі! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато б говорити, — грубо відповів Гади́на, добре знаючи, що цвігнув її по-болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І, обернувшись плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привітала його рясною лайкою, та він цього не слухав, але вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнувся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від коров із підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сербаючи з великої миски яблучний суп, на котрий садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлібом.

Аж коли суп скінчився і Гапка принесла величезний баняк¹⁾ картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язика трохи розв'язалися.

¹⁾ Баняк — бляшаний або залізний казан.

— Що там таке сталося, Йосипе? — запитав Деменюк, обертаючися до Гадини. — Чого це пані так на тебе розкричалася?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись, сказав Гадина, вишкрябуючи ложкою миску від супу.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тільки слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти щораз тихіше, а вона щораз голосніше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордості сказав Гадина, забираючись до картоплі.

Картопля була в лущині, її треба було теревити, і це розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він щиро, обертаючись до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі Боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерті шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповіддю на це побожне бажання.

— Ах, ти чортівське плем'я! — скрикнула Гапка, — та за що ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотів як найделікатніше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустилася на нього Гапка, замахуючись здоровенною варехою.¹⁾ — Адже як тебе заїду по гамалику²⁾, то світу

¹⁾ Вареха — ложка

²⁾ Гамалик — лице.

Божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині ввесь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало б тебе попід серце та по печінках, ти, худобо погана! А дивіть на нього!

Ледве-не-ледве вдалося Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки потихо в закутку бурчала та вичитувала Гадині безконечні парамеї¹⁾). А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміявся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумануватого²⁾ хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під корчмою, і загалом був дуже в веселому настрою. А коли скінчився обід, він, виходячи, вщипнув Параску в рамя, моргнув на неї значуче й, вийшовши на подвір'я, скрутився сюди-туди. Й коли всі розійшлися, він шмигнув до возівні. За хвилину, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудово, чудово! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, кажи!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі, чудо! Посварилися на-забий!

— Ну, що ти кажеш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кине́ться на нього й задушить його на місці.

— Та за що?

¹⁾ Парамеї — молитви.

²⁾ Тумануватий — дурнуватий.

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але те знаю, що стара налягала на попа, щоб записав усі гроші на панича. „То ваш син“ — каже. А він ні, та й ні! Потім панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютився й так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрапив кричати.

— Ну, й нам чім же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затявся старий. Усе одно товче: „Не запишу, Бог би мене покарав, хлопам роздам“.

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потім казав, що на бідних запише, а паничеві ні, та й ні.

— Ну, а стара що?

— А стара, як та ворона, все своє: „Отже ж не запишеш нікому, тільки нам! Отже наші будуть ті гроші“.

— Що ти кажеш? — скрикнула Параска, б'ючися об поли руками.

— Що чуєш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потім ще добрий час самі без попа розмовляли тихіше, так, що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

Певно. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може з того що добре і для нас вийде! — сказала Параска й незначно, мов миша діркою, вишмигнула з во-зівні. Гадина тількищо простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він ізтиха у слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний¹⁾ сам на себе й на неї, Гади́на хвилинку постояв, подумав, а далі поліз на підрю²⁾ і, прогорнувши собі в сніні вигідне леговище, ліг спати.

Тим часом Ада́сь, виїхавши від матері, погнав долі селом, туди, куди недовго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його, мов оскома на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражіння. Була це плитка³⁾, легкoduшна й наскріз змісло́ва⁴⁾ натура, в котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуче, укладати якісь хитрі пляни — не було його ділом. Він ловив момент, не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумою зміслових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

Порівнявшись з обістям коваля Гердера, він почав їхати помаліше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвір'ю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвався, ніхто не виглянув на те лускання. Трохи маркітний, Ада́сь поїхав даліше. Перед ним розкрилося широке, безмежне поле, і його очі побігли по тім полю мов бистрі шуліки, шукаючи добичі. Он там серед високого жита, що це таке мріє-похитується, червоне та повне?

¹⁾ Маркітний — невдоволений, ніяковий.

²⁾ Підря — горище у клуні чи стайні.

³⁾ Плитка — неглибока, поверхова, мілка (польське).

⁴⁾ Змісловий — чуттєвий, коли переважає сексуальна (полова) сторона.

Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. Адасть повеселішав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчалися стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що це не маківка, а дівоча голова, завітчана та прибрана червоними та зеленими стрічками. З-під тих квіток і стрічок роздається дзвінкий дівочий голос, ллється пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

*Била мене моя мати в четвер по вечері,
Щоби я ся не дивила в очі паничеві.
Ой, бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,
А я вийду на вулицю: „Паничу мій любий!“*

Адасть зупинив повозку супроти тої межі, по котрій йшла дівчина, і скрикнув радісно:

— Це ти, Маланко?

— Ні,—відгукнула Маланка й раптом потонула з головою в високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилялося й хиталося там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона, як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з-поміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через придорожній рів і также легко вискочила на повозку. Адасть сидів на переді й сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його з-заду руками за шийку й покривала його лице, чоло, очі й волосся безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить!—промовив Адасть, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його цілувати. — Я так і знала, що ти сам їхатимеш, надіялась тебе!

— Ідь зо мною на фільварок! — мовив Адасть, обнімаючи її одною рукою й цілуючи її гарячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла й додала: — Але хіба тільки на коротку хвилинку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи багато

— Е, плюнь ти на роботу! Дадуть собі ради й без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще... знаєш? Вони пильнують мене. Батько закавав гостро, щоб я з тобою не видалася, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене впоминав.

— Ого! — скрикнув Адасть.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю, ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз вихопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що у дворі.

— Не бійся, не похопляться!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки збіжжя, що дозрівали, шуміли й хвилювались у легкій вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка й легко, ледве чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди оцею межею, ввійди в сад, там є діра у плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки й там зажди мене. Я тільки хвиличку, тільки коні поміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бійся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія провести спокійно кілька хвилин разом із улюбленим паничем, обідати з ним, наговоритися з ним досита — була дуже понадлива для Маланки, і по короткім вагуванню вона пристала. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула у збіжжя і щезла в ньому, а панич, весело подсвістуючи, поїхав до фільварку.

VII.

О. Нестор увесь трясся мов у лихо-манці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемности та прихильности, тої старанности за моє здоров'я, тої безкорисної услужливости! Спекуляція на мій маєток! Цинізм! Безстидна грубість! Боже, Боже!

Тремка рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, і, відімкнувши двері, він добру ще хвилю

мучився, поки витягнув ключ, устроїв його з внутрішнього боку й на два спусти замкнув двері зі середини.

— Не чуюся я тут безпечним! — бормотав він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чуюся... ані на хвилину... Ану ж їм за довго стане чекати! Ану ж вони... Господи, рятуй мене!..

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі залишки його енергії. Він дивився й не бачив, пригадував і не тямив, метався то сюди, то туди, хапався за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг знайти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикаються щільно, що в них бракує скоблів, що в одному збита шибка, й одчинити його знадвору нема ніякої трудности; бачив це виразно в тій хвилині, як не раз уже перед тим, — тепер бачив це навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку цієї обставини та, постоявши хвилину з витріщеними очима перед вікном, метнувся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Аджеж усе наверху, по шухлядах, по кишенях! — скрикнув він і, ледве перебираючи ногами, дихаючи приспінено й нерівно, побіг до свого покою й почав судорожно відмикати шафи, висовувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знову зупинився. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавалося, що крізь це вікно хтось заглядає до

Його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито підсміховується з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогсінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив його отвореним.

— Боже мій, Боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба б якнайбільше спокою й сили, щоб роздумати, розміркувати, що й як даліше почати з собою! Адже кожна хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі хто знає, як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту й чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіті на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахуванням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з оцею звірячою фізіономією, щоб поразити його, спаралізувати його силу й спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, Боже! — стогнав о. Нестор, мало не плачучи й силкуючись, аж до болю в мізку силкуючись зібрати всю владу свого духа, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами й вчинками. Він сів при отворенім вікні й почав вдивлятися в зелень дерев і синяву безхмарного неба. Свіже, тепле, запахуще повітря й вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього заспокоєння. Він почав дихати рівніше, повільніше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не *anima vilis*¹⁾, на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборося! Може, то й ліпше, що так несподівано, так цинічно й безстыдно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт, огидний жарт. Ви думали, що я відразу впаду, подамся, й ви візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямився! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую й бачу, де я і що зо мною робиться! Тепер я не дамся! Не дамся! Не дамся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи до купи всі свої сили, з певним острахом він стрібував стати. Боявся власної немічності, але врадувався дуже, коли побачив, що немічність та минула, що це перед хвилиною був тільки наглий, хвилевий напад, а не початок тяжкої хвороби. Він чув себе легким і хоч назверх спокійним. Чув, що може думати й виконувати свої думки. Мов блискавки, мигали в його голові різні пляни, дикі, фантастичні, але за кожним услід бігла холодна розвага, ловила його на лету, розщипувала, мов пострілену птицю, і кидала в нівеч. А за дикими й фантастичними плянами, що були немов останні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люди мене добрим словом споминають!

¹⁾ Нічого не варте сотворіння.

Оті слова повторяв він, немов хотів виствердити їх напам'ять, цвяхом убити у свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаря, спише заповіт. На душі його почало робитися легше, легше, свободніше на саму думку, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але це вдоволення знов почало бліднути, розвіватися парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! От це вже два роки, як він не був у Львові! Та й чи легко то йому старому туди вибратися! Як і на кого лишити помешкання! Адже ж остання його подорож пам'ятна йому — ой, і дуже пам'ятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був пристрасстю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і трат, щоб мати ясне уявлення того, скільки він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі „завтра зробити докладний рахунок“, та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванню цього діла. Він ніколи не вийшов понад уложення спису номерів книжечок та цінних паперів; готових грошей: червінців, таларів і інших монет, що були в нього поскладані в різних купках та в різних криївках¹⁾, він так ніколи й не міг дорахуватися до ладу. От тим то й вийшло, що, коли під час його останньої подорожі до Львова до його помешкання закрався злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та

¹⁾ Криївка — сховка (польське).

зламаним замку в шафі доміркувався, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що й скільки забрав йому з хати цей непрошений гість, він докладно не міг дочислитися. Тільки по довшім слідженню й порівнюванню він переконався, що забрано йому шість книжечок щадничих вартости 6000 гульденів, а що понад це, — то хіба Бог один знає. О. Нестор нікому не признався про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала цього й заховала діло в секреті.

— Щадничі книжечки злодієві не придатуться ні на що, — говорив він. — У мене є номері, і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжечки в мене вкрадено, значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголоситься за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, це вже... — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здається, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний, старе клепало! Не варто задля того й крику підіймати. А вже найсмішніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Якби він знав!..

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признатися, що в старих, дірявих та запліснелих чоботях він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тим часом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповідання о. Нестора про цю крадіж, та справа

вийшла потроху на верх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіявся, застукано до дверей його покою, а коли він відчинив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв віт із присяжними¹⁾, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені в о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку та котрі видали його тим, що в нутрішній частині халяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище о. Нестора. Цвях, як неписьменний, не надіявся зради, але купець зараз пізнав, у чому справа, і віддав його в руки жандарма.

О. Нестор іще й досі без холодної дрожі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбулися в його помешканню. Йому прийшлося при всіх людях признатися, що його обікрадено, подати номері щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав якнайменшу, кілька сот гульденів) і опис годинника. Він дрижав увесь час переслухання, вився й путався далеко гірше від злодія, котрий водно божився, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканню Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжі, та про те його оповідання про сам факт тої крадіжі було дуже фантастичне та не подібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадіжі цих нещасних чобіт він прийшов зовсім випадково й навіть невинно. Правда, він признався, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, й не міг вияснити, чого там шукав. А, лаяючи попід

¹⁾ Вони звалися колись на Україні виборними (понятими).

вікна, він нараз почув стук у покою. Скрикнув, — і в тій хвилині якась фігура вискочила крізь відчинене вікно й, побачивши його у траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях із плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув це його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки реготалися, вийт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше! Та вже як берешся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого вдумав!

Цвях дістав від жандарма, що дістав „до признання“, та не признався ні до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу й засудили за цю крадіж на півтора роки в'язниці. Він відсидів своє й вернувся назад у село, та о. Несторові від цього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали, як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція в одного золотникаря, котрий купив його, як старовину, в одного крамаря, а той знов мав його купити в якогось проїзного пана в Чернівцях. Тут нитка урвалася, й о. Нестор із цілої цієї пригоди, крім матеріальної втрати, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке найогидніше діло.

Від часу цієї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні обережності, раз-у-раз вдумував різні штуки, брався на різні способи, щоб перехитрити, ошукати та на хибну дорогу

звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кожний список у іншому місці й то звичайно там, де б його найменше можна надіятися, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді, одним словом — провадив формальну дуже складну стратегію проти фіктивного ворога. Ця стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім руху й напруженню, хоча й не хоронила його грошей ніколи від пронизливих очей та хапчивих рук якогонебудь Гадини. Кілька разів траплялося то Гадині, то декому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі суми, кільканадцять або кількадесят гульденів. Відомо, цих грошей о. Нестор у такім разі не находив уже у криївці, та, крім моментальної прикрости, це не робило йому великої гризоти, і він ніколи з-за тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячися зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячися на випадок відшукання злодія нажити собі в ньому нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши випадково такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий так само мовчки, зо стидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все це пригадував тепер о. Нестор, то сидючи при вікні, то знов устаючи й укладаючи в голові смілий плян, що йому робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув це цілою душею — грозила йому від тих людей, що його оточували. „Треба

зробити все, що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже це вже тепер не мої гроші! Це фундаційні гроші, котрими я завідою, тож мушу знати, чим я завідою і скільки від мене мають право жадати!“

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спляла його від роблення обрахунку. Та про те бережність конечна! О. Нестор замкнув вікно й заслонив його полотняною фіранкою¹⁾, а опісля почав із шухляд комоди, із шафи, з кешенів убрання, з-поміж різних шпаргалів, з-під печі, зі середини печі і з різних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скруті²⁾ та рулони. Все це він клав на купу, на стіл, поки, вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження, й сам не впав на фотель коло столу, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, почав звільна, обережно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Ввесь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батареями—вид, якого не один банкір позавищував би цьому скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу й почав списувати — старанно, виразно й по порядку — кожную категорію тих цінних речей. Ця справа забрала йому доволі багато часу; пройшли дві години, поки він списав усе й підвів суму всьому своєму маєткові.

¹⁾ Фіранка — занавіса в вікні (нім. Vorhang).

²⁾ Скруті — звитки, все, що скручене.

Почисливши все звільна, він прочитав остаточно цифру без голосу, тільки рухаючи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб це могла бути правда.

— Дві... двісті п'я... десять тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер непорушно в пусту просторінь перед собою, — двісті п'ядесят тисяч, чверть мільйона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж стільки того було! Ніколи не надіявся! Ніколи б був не повірив, якби мені це хтось інший сказав! А тим часом... так, не інакше! Рахунок зовсім вірний, цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби гострять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорні хмари, поволоклися по горизонті його уяви.

„О, вона мусить догадуватись, мусить знати, скільки в мене грошей є! Може, не все знає, але догадується. Вже не даремно вона такі довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невільником, безпомічним і заразом такою пожаданою добычею! Боже, Боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!“

І він зажмурих очі, притаїв дух, увесь углибився в своє нутро, у спомини, в минуле. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два вогники, палкі очі князівни, панни Олімпії, зарисувалися її чудово гарні обриси лиця, губ, носа, запахла її золотисті кучері, запах котрих

тоді так хапав його за душу. Та нині він здригнувся від тих споминів. Аджеж це був початок його нещастя! Це була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвили, коли оті блискучі очі зустрілися з його поглядом там, у князівській офіщині, переробленій на школу, ця жінка сталася прокляттям його життя, його фатальною зіркою, що причинила йому несказану силу мук і терпіння, мов іржа залізо, згризла всі його молоді чуття й пориви, спаралізувала всю владу його душі, знівечила його спосібності, зв'язала його надії, вигризла, витравила все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплугавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те пощо? Для якої мети? Зразу, певно, без мети, тільки силою самого фаталізму, нерозривно зв'язаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! Ця жінка — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до впадку на те тільки, щоб насміятися над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги.

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючись очима фантазії в ті несамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлячи його до дна душі так само, як сверлували його тоді, у фатальній хвилині його найтяжчого упадку.

„Демон! Демон! Демон!“ — вертіло в його голові. — „Це не проста жінка, це справді відьма, не даром люди по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не ви-

ссала? Хіба мене не зв'ялила? Чи не готується з'їсти мене до решти! Господи, рятуй мене від злого духа! Поможі мені ще вирватися з цієї западні, щоб я міг хоч раз дихнути вільно, подумати про нараву того, що я вхибив цілим своїм життям!“

І він знов скопився і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з цієї роботою, коли втім голосне стукання до дверей його покою перервало тишу і збентежило його до решти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато куп паперів і грошей на столі, бачучи неможність поховати все те в одній хвилині, і не знав, що діяти. Чи вдати, що спить, і не відзиватися? Ану ж: це хтось у злomu намірі приходить, а не чуючи його голосу, осмілились і влізе досередини? Адже поки б він міг докликатися помічч, то могло б бути запізно! Він рішив обізватися, вхопив із шафи простирано й кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простирано кинув подушку, потім стару реверенду. „Скажу, що роблю трохи порядок у покою, а, зрештою, не дозволю ні до чого доторкатися... Не впускаю сюди, запра двері до цього покою... Коли хто чого потребує, нехай увійде до кухні й там скаже...“

Тим часом стукання до дверей роздалося другий і третій раз, поки вкінці о. Нестор, поховавши важніші сліди свого заняття в покою, не зважився вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвався він, коли стукання знов роздалося твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, пан-отче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та, може, єгомость відчинили б? Може, чого треба, то я б...

О. Нестор тим часом успокоївся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього, мов холодна вода у спрагу. Деменюка одного він не боявся, хоч і перед ним не видавався ніколи зі свого багатства.

— Та й стукаєте ж ви, Гнате! — з лагідним дещором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні й поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрошую єгомость, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бігме, не хотів! Тільки... знають єгомость мою натуру... Так мені тота дівчинисько з голови не сходить... І так мене щось цими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле Бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сні й віщі знаки. — Не слід нам грішним забігати наперед у Божі присуди. Що Бог пошле, те пошле, те мусимо витерпіти.

— Та я проти того нічого й не мовлю, прошу єгомость. Вже як прийдеться витерпіти, то що й казати, Його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за цих останніх кілька неділь.

— Та не бійтеся, Гнате! Це вам так здається, а з нею нічого не сталося.

— Ей, єгомось! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти й то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила... Вона переді мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу, кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: „єгомось казали мені прийти, щось мають зо мною говорити“. І пішла. То я, власне, для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитатися...

— Алеж вона в мене не була! Я її і на очі не бачив, як тільки там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною, та й біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, це ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єгомостя, — поспішно перебив Деменюк. — Все то може бути! Але пощо вона бреше? Це мене тривожить. Аджеж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, це ніколи не було її звичаєм. Та й тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він же їй не боронить. Пощо брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка, як міг, хоча й видно було, що слова не пили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, втерті звороти, а думка тим часом шибнула у інший бік, мов потопаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінився. Зі спокійного, напівсонного, охлялого — він зробився оживлений, увесь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом вимовляючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Аджеж і я збрехав перед тобою! А як же, прости Господи гріха, збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи Господи, яка біда!

— Що це таке еґомость видумують? — злагідним докором спитав Деменюк, немов обертаясь до капризної й безпомічної дитини. — Яка біда?

— О, не видумую, Гнате, ні! Аджеж слухай, що мені нині сталося! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивувався, але в серці в мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді сіла й почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, та й то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, та й то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женячку товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там, нехай собі жениться, але я грошей не захотів

дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала це?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напала, вона й її чесний синок. Так-таки й кажуть обоє: цей маєток належиться й мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить¹⁾, що ви записали паничеві ввесь свій маєток.

— Так? Ну, то я їй покажу, що завчасно це голосить. Слухай, Гнате! Я задумав свої гроші обернути на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та це добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво²⁾. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, Господи помагай! Певно, що це була б пам'ятка...

— Тільки знаєш, Гнате? Я тут не чуюся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Аджеж вони обоє, очевидно... знаєш? — і о. Нестор нахилився ближче до Деменюка й шептав йому майже до вуха — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най Господь боронить! Це вже була б остання річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остання! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був би ні за

¹⁾ Голосить — ширить поголоску.

²⁾ Намісник — колишній найвищий адміністративний і політичний урядовець у Галичині.

що в світі не повірив цьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безстыдну байдужність до людського терпіння, ой, Гнате! Не доведи Боже більш бачити! Обридження бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіятися від них.

— Господи Боже! — скрикнув Деменюк і вдарився руками об поли, але по хвилині додав: — Ні, єгомость! Це не може бути. Це в вас слабкість якась. Що вже як що можна закинути пані графині й паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пуститися, ні! Цьому я ніколи не повірю! Це не може бути.

— Може, чи не може, але я не чуюся тут безпечним. Я боюся.

— Ну, чень вам удень нічого не станеться, а вночі, коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страху навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом в одній хаті. — Це ні на що! Це не допоможе. Хіба ти можеш, як що до чого, дати мені захист?

— Ну, все таки що два, то не один. Не всяке відважиться йти на двох, а на одного та й ще такого як ви, то зовсім інша справа.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько вуха Деменюка й, хоч довкола не було ані живої душі, й ніхто не міг їх чути, він шепнув ледве чути з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Кудибудь. До першого-ліпшого хлопа, аби цю ніч переночувати. А завтра далі! Заберуся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірилис похитав головою.

— Нелегка буде справа! І в котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А в Гердера?

— Що? В Гердера? В коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли б перейти відси до Гердера?

— Ну, а якби так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, Боже борони! А ще якби дізнався, на яке діло ви думаєте обернути свої гроші! Та він би ваші руки й ноги цілував.

— Не було б так дуже й за що, бо ж він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на цю думку. Так знаєш що, Гнате? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його, чи прийме мене до себе на день, на два? А, може, злякається пані графині, бо вона йому, певно, за це не подякує.

— Що до цього, будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні за чію ласку й не боїться нічийого гніву. Це я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди й розпитай його. А як тільки він пристане й винайде для мене десь якийсь куток у своїй хаті...

— Там у нього осібний pokій найдеться, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза й коня, а нехай

пару коней, щоб завезли мої меблі і все мое добро на нову квартиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямитися з диву, потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор, напразду, думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов, вагаючись, помалу, з таким виразом непевности, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусів подумати: а цьому чоловікові що таке?

Пані Олімпія й без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каятися свого вибуху й пильно, мов каня¹⁾, стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ю, не зводила ока з дверей офідини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, й перетерпіла страшенні муки цікавості й непевности, поки врешті дождалася того, що Деменюк знов вийшов на подвір'я. Вона згори догадувалася, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, його неспокійне лице й нетвердий хід допевнили її в тім, а zarazом подали їй надію, що від цього чоловіка нетрудно буде дізнатися про все, коли тільки зручно взятися до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, б'ючи іменно в той бік, зможе найлегше дійти до мети. Коли Деменюк переходив близь її вікон,

¹⁾ Каня — шуліка.

вона відчинила квартиру й закликала його до себе. Деменюк зупинився, та не підходив близько, знов завагувався, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я б... Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу... тут маленьке діло для єгомостя...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїтеся мене!

— Та що ясновельможна пані!.. — заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Уявіть собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердечним і стурбованим видом, немов би мати розповідала про недужу дитину. — Не знаю, що таке сталося з єгомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його маєток напосідаю, що жадаю від нього, щоб мені й мюєму синові все записав, і Бог іще там знає, що він повидумував. А я, Бог мені свідок, що й ніколи й не думала про це! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тільки всього й знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалувався. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи в нього їх більше є, їй-богу, не знаю. І я б мала лакомитися на чуже добро? Господи! Та й чи я цього потребую? Адже, Богу дякувати, в мене і свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би Бог і те мені відібрав, то в мене два брати-князі, на великих добрах сидять, великі пани, то ж при котромунебудь можу притулитися. А сестра також за великим паном замужем, і

так раз-у-раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в оренду й ішла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, попросту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомитися! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомостем, щоб йому вибити з голови тоту нехоть до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснилося, чи так просто, старість, та я, їй-же-богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робиться, чи я його не доглядаю, не опікуюся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячується!..

Невдержним потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уклала собі наперед ту промову й добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всіх правилах акторської штуки, попередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добрі чуття, зробити його зовсім безоружним. І, справді, старий стояв при тих словах мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобутися на ніяку самостійну думку, і дав нестися цьому бурхливому поточкові. А коли при останніх словах пані Олімпія, немов би то зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім то обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку й дармо тільки мучиться тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силу-

ючись заспокоїти її, — наші єгомость старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що це в них не надовго.

— Та я не гніваюся, ані не жалуюся, — промовила знов тоном щирої прихильности пані Олімпія. — Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тільки боюся, щоб самого о. Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Аджеж ви знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдурить, обікраде або й так у живі очі обдере. Ще поки в мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, скільки то я натурбуюся та напильнуюся, щоб йому не сталося якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали, та й Бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, скільки в нього чого? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показалося, що всі книжечки в нього. А скільки я мала неприємности та клопотів та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомоствеі, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна цідити Деменюк, зворушений оповіданням пані. — А вони ні та й ні! Ані слухати не хочуть.

— Ото то й є! Завізьме собі щось у голуву...

— Вони все одно: боюсь я тієї пані. Не могу тут обезпечитися.

— Бачите, бачите! Десять літ живе безпечно, ніякої пригоди не зазнав, а тепер раптом не може обезпечитися! Чи ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавалося, що вони щось нездорові. Ні з цього ні з того кажуть мені йти до коваля, знають пані, до Гердера,

отам на кінці села, і просити його, щоб їх прийняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він за-
думав від мене тікати! Та й ще куди, до того
єретика, до Гердера! Ну, пан-отченьку, вже ви
собі робіть, що хочете, й говоріть, що знаєте,
а я на це не дозволю!

Пані промовила це таким твердим, рішучим
голосом, далеким від тої жалібної та лагідної
щирости, якою говорила досі, що Деменюк
аж стрепенувся. Тільки тепер він почув, що
о. Нестор не зовсім такий дурний та хорий,
лякаючись цієї жінки, і що вона під маскою
добродушности та щирости справді криє якісь
інші задуми. Та поки ще він розмірковував, що
йому далі робити, пані Олімпія майже силою
випхала його за двері, замкнула свій pokій і
побігла прямо до помешкання о. Нестора.
Деменюк стояв на подвір'ю, мов остовпілий.
Він чув, що провинився супроти пан-отця, зра-
дивши перед панею його намір вибратися від
неї. Йому страшно прикро і стидно було того,
що так себе дав підвести пані Олімпії, та
тепер він уже й зовсім не знав, що діяти. Чи
йти до коваля й говорити йому те, що казав
о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчиться
розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі
він рішився вкінці заждати й непевним кроком,
вагаючись та озираючись, почав звільна набли-
жатися знов до помешкання о. Нестора. На
подвір'ю не було нікого. Якась непереможна
сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що
вели до покою о. Нестора, та з другого боку йому
стидно було підслухувати, що там говориться.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, заспо-
коєний трохи, взявся далі до своєї роботи —

переховувати гроші. Вже був майже готовий з цєю роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняються. Він перелякався й тільки тепер пригадав собі, що, відправляючи Деменюка, з поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кишеню решту грошей і списи цінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуття. Та поки ще зміг отямитися, двері його покою отворилися зо скрипом, і в них показалася постать пані Олімпії. Очі її блищали ще дужче, як звичайно, лице палало від швидкого ходу й внутрішнього зворушення, а на стиснених, енергійних устах висіли громи.

— Пан-отче, пан-отче! — промовила вона не вітаючись і не здоровкаючись, — що це ви задумуєте?

— Га! Що це? То ви, пані? — лепетів переляканий о. Нестор, ухопившись за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запитання о. Нестора, сіла при столу й почала розглядатися по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів при тих словах, скорчився, мов зів'ялий лист, і ледве міг держатися дрижачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи його заклопотання, почала тепер лагідніше.

— Ні, пан-отче, це негарно з вашого боку! Це невдячність! Аджеж я на ваш маєток не

напосідаю! Не хочете записати його Адасеві, воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба б більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють мені дати вам його. Але в такому разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що в мене. Коли хочете, то переберіться до Львова. Я вам цього не бороню. Навпаки, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешкання, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви тікали, мов із розбійницької ями, з дому тієї, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала й почала хусточкою витирати сльози з очей.

— Алеж ясне ве... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледве вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози. — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, спричинити біль і пониження жінці, котра вас... котра супроти вас... котра від вас цього не заслужила, це в вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Тікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довір'я? Ну, говоріть! Скажіть! Може й я від нього навчилася б тієї штуки.

О. Нестор почав, знов путаючись та гикаючись, говорити щось, виправдовуватись та перепрошувати. Пані Олімпія хвилину слухала

його лепетання, а потім знов перебила його мову.

Ну, досить цього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо це! Я не така зла, як ви про мене думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де ж це хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось знехотя, вагуючись, подав їй свою руку, котру вона м'яко стиснула, й, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку у свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Якби нам хто був це пророкував тоді, коли ми... тямите... перший раз цілувалися з вами там, в імпрізований школі в офіцині мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила й кинулась вам на рамена, й затулила очі, й перелякала вас, а потім мусіла поцілуями знов приводити до притомности! Чи тямите це все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвили, здається, що це якісь повісті з тисячі й одної ночі, якісь відомості з іншого світу, яснішого, чистішого, кращого, ніж наш!

— І пощо... пощо ясна пані це згадують — ледве прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку й закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили... Своєю любов'ю

нарушили природні границі... І за те тяжку кару прийняли...

— Ні, ні, ні! Не говоріть цього! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може це бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь поміж людьми! Це ви як священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба трохи більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайтеся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене це зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син із товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь¹⁾ трохи, відсвіжітесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її зловбий і понурий настрій перемінився в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторові перебраться в нову реверенду й майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої й сама поклавши йому ключі до кишені.

А коли вийшли на подвір'я отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії й о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, й мовчки пішов у сад.

VIII.

В сальоні пані Олімпії говор, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чийось голоснішу промову, переривану окликами одобрення або заперечення.

¹⁾ Розірватись — розважитись (польське).

Товариство зібралося трохи численніше, ніж думав Адась. Крім Едзя Чапського, брата будучої Адаसेвої нареченої, та ще трьох молодих обивательчуків, із котрих один пан Тадей Розвадинський був товаришем Адася з віденського Терезіанум¹⁾, другий Альфонс Дзержикрай здобув саме в Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька й тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям,— приїхав іще молодий брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантій, відомий у обивательських колах тільки під цим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до письменництва й журналістики й оце вже від року помагав кермувати опінією в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі²⁾. До цієї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, відомо, присутність котрого ані крихти не жувала³⁾ товариства. Це був один із ліпших львівських адвокатів, і хоч його родова назва Васонг дуже ясно говорила про його хлопське походження, то проте з постави й вигляду він був найповніший елегант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

¹⁾ Терезіанум — середня військова школа в Відні, в якій за великі гроші, а то й на кравві кошти, вчилися панські діти.

²⁾ Письмо — газета, часопис (польське *piśmo*).

³⁾ Жувати — бентежити (інтелігентське слово — з польської).

Пані Олімпія серед цього товариства почувала себе вповні щасливою і свобідною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіякрів, котрими причвалали гості: вона боялася, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та це тривало тільки хвилину. Коротка розмова з Гапкою — і плян кампанії був уложений. Тепер гостина кінчилася, й пані бачила, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що пліла з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної, благородної кампанії. А до того ж її материнське серце радувалося на вид Адася, котрий у тій кампанії був зовсім свій чоловік, поводився з усіма як із рівними, а з деким навіть (н. пр., з Дублянцем і д-ром Васонгом) як старший і вищий, і у всіх, очевидно, мав пошану й щиру симпатію.

Тільки один о. Нестор серед цієї кампанії сидів, як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, дехто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засів собі в куток софи й там не то дрімав, не то над чимось думав, склавши руки на коліна і ненастанно без голосу рухаючи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала при нім, заговорювала то про це, то про те, — він відповідав їй чемно, але з місця не рушався, до кампанії не мішався і в загальній розмові не брав участі.

— Що вже мені старому! — мовив він, махаючи рукою. — Що я їм таке можу сказати, чого вони... тее то... Прошу вельможної пані мною не турбуватися... Я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво...

Та пані Олімпії хотілося, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила дещо про о. Нестора, та цей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну околицю і стародавній сад при торецькому дворі, „polecil sie“¹⁾, т. є., полетів до свого товариства.

Та проте присутність мовчазливого й ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії й доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрою вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожню куряву (хоча цим разом, їдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двору, не дуже то багато її й налигались²⁾), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у сальоні, при відчинених вікнах та відпочивали. Надворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду не легко знайти добру тінь; у сальоні, де продувало крізь розчинені вікна й двері, було холодніше. Розмова зразу була трохи лінива. Гості більш курили, дехто гойдався у кріслі, опершись ліктями на поруччя та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з цим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянчика. Розуміється, що коло Едзя

¹⁾ Товариська фраза, яку перебрали й Українці в Галичині: відходячи, там кажуть: поручаюся (пам'яті).

²⁾ Налигались — наковтались.

й Дублянчика вона найбільш припадала, як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі, не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи мов віднехотя пальцями по клявишах, уміє видобути з них завсігди гармонійні звуки, так і вона, снуючись поміж гістьми, оживляючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все таки не постережено, завсігди в відповідній хвилині підходити до обох паничів Чапських, уміла кожному в делікатній і, здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке уявління про себе, про Адася, про їх вдачу, вподобання, маєтковий стан і т. д., які їй видавалися для її мети відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянчиком вона почала було говорити про тутешні врожаї, та покімтивши, що його далеко більше інтересує полювання, прийнялась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, на думку своїх батьків, правдивий фінансовий геній, кінчив якусь вищу торговельну школу в Відні і служив тепер при однім львівським банку — не з потреби, а для вправи в банкових справах, хоча, відомо, побирав за це добру плату. Він цікавився всячиною: і економічним побутом селян та сусідних дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старалася переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамільні відносини. Панства Чапських вона колись

знала, з його матір'ю була навіть у приятні, та довгі роки не мала приємности з ними бачитись...

— Родинні нещастя... довголітня слабкість графа-небіжчика... виховання сина... журба в веденню господарства, та й так проминули мої літа!— мовила вона, зідхаючи. — Ах, як я рада б побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте!— додала сердечним голосом пані Олімпія.

Едзьо сказав, що мама його з Люсею цими днями мають бути у Львові, то чому ж би й пані графиня не могла приїхати? Це ж зовсім недалеко, і, певно, не зробить пані ніякої різниці в господарстві! Пані Олімпія прийняла цю відомість із великою радістю й дала слово, що „певно-певнісінько приїде, щоб уцілувати дорогу Мільцю й її прекрасну донечку“.

— О, я чула, що донечка в маму вдалася, що всіх чарує своєю красою, що проявляє незвичайні спосібності! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити таку дорогу для мене знайомість!

Пан Едвард, хоч економіст і фінансіст, був формально очарований тою сердечною щирістю й тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в сальоні ставалася живішою, голоснішою й загальнішою. Два найстарші й найповажніші з-поміж присутніх панів (розуміється не числячи д-ра Васонга, котрий у таких товариствах ніколи не виривався на чільну роль й цій скромності у значній частині завдячував свою популярність у аристократичних сферах) звели розмову на цю дорогу: довкола них громадилося звільна все більше

цікавих, котрі інколи втручали й свої уваги, поки вкінці всі присутні в салоні не прилучилися до цього кружка. Розуміється, крім о. Нестора, на которого тепер справді вже ніхто не звертав уваги й котрий спокійно сидів у своїм кутику, похитуючи головою та рухаючи губами й немов жуучи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсігди стою на народнім становищі ¹⁾! — з патосом та без пересадної гарячости голосив пан Калясантій, ходячи здовж посальону попід руку з д-ром Альфонсом Дзержикраєм. — Уважаю це за свій святий обов'язок стояти на такому становищі. Поза народнім становищем, на ґрунті космополітизму, нема для нас спасінія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Це дуже гарно з вашого боку, — мовив д-р Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кожний думаючий чоловік із вами згодиться. Та все таки те народне становище треба б трохи докладніше пояснити. А то як же це? Адже й „Towarzystwo Demokratyczne“ в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на народнім становищі, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидання такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і це власне я вважаю хобою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра запропонувати вам, скільки хочете, номерів газети й показати в них статті, де докладно вияснюється, як ми розуміємо народне становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було, крий Боже! Мусить

¹⁾ У значенню: національнім (narodowe).

бути, що це я такий недбалий читач, що не міг цього ніколи дочитатися, — не без іронії мовив д-р Альфонс.

— Я також мушу признатися до того самого гріха, — додав Едзьо Чапський.

Це до живого діткнуло пана Калясантого немов би хтось устромив йому за пазуху пучок кропиви, так він кинувся й, тяжко сапаючи, сів охляп¹⁾ на м'якім кріслі.

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — це вже з вас якась сторонничість²⁾ говорить. Дятого³⁾, що моя часопись (в патетичнім запалі він любив говорити „моя часопись“, хоч не був її власником, ані редактором, а тільки звичайним співробітником, і слухачі його добре знали про те) має демократичну вивіску...

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонував Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантій. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували наді мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що мій часопис має демократичну вивіску, ви вважаєте себе у праві дивитися на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка властиво суть її провідних ідей. Скажу одверто, це не є властива дорога! Це не по-обивательськи⁴⁾. Це навіть непатріотично, бо, виступаючи проти такої газети, спиняється заразом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити й котрі

¹⁾ Охляп — від слова хляпнути, — швидко сісти.

²⁾ Сторонничість — партійність (польське).

³⁾ Дятого — через те (польське).

⁴⁾ Не по-панському, не по-дідичівському.

також я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Оце власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув д-р Альфонс, сідаючи також на кріслі насупроти Калясантого. — Отже, раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло й явно говорить, що поділяє вповні ідеї й тенденції газети, значить, зможе й, певно, схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас у них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день-у-день заповнена ця газета, зовсім до цього не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволять іронізувати, — якось жалібно сказав п. Калясантій. — Я цим оружжям не воюю й на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до речі. Страшить вас демократизм моєї газети...

— Алеж не страшить! Чого нам його боїтися?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Аджеж так? Але скільки ж то разів ми вияснювали, що цей демократизм у нашім розумінню від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи, і думаємо, що при кінці XIX віку кожний розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко д-р Альфонс, кланяючись Калясантому. — Значить, в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тільки з уродження, але і з переконань, по-вашому буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тільки терпцю, докторе! Тільки терпцю! Тільки порозуміймося! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демо-

кратизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здається, непотрібно б і толкувати, а треба, бо в останніх часах у нас аж надто часто мішають одне з другим. Аджеж недавно ще в Варшаві появилась була людова „демократична“ газета, котра, як свій основний постулат до суспільности, ставила „podporzadkowanie wszelkich interesow chlopskim“¹⁾). Це значить, шляхта, міщани, патріотизм, література, наука, все набік! Хлоп іде! На престіл із хлопом! „Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати!“ Тямите цю казку? Оце звалось в нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі це ж ніщо інше, як брутальний, простісінький демагогізм, охлократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однак! Пан Калясантій гостро виражається, — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий досі мовчки сидів і курив сигаро за сигаром та прислухувався в різні боки розмовам, поки вкінці останній не приєднався до нашої купки, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Пам'ятаєш, у віденськім джокей-клубі ти інакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер *fi done!* Впадаєш у патос! Гарячишся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебеїзувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів п. Калясантій, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я покищо не зверну на неї уваги. Ясна річ, чоловік живе, то й мусить із різних печей хліб їсти. На все свій час. Був

¹⁾ Підчинення всяких справ мужицьким справам.

час на джокей-клуб, на турф, на перегони й кінські казина, тепер прийшов час на що інше. І в тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирається! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на-серію підготовляє собі ґрунт для кандидатства до сойму з курії більших посіlostів у N — ськім повіті! І вже має шанси.

— А, gratулюємо! gratулюємо¹⁾! — роздались оклики з усіх боків.

— Передчасно, друзі мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будучі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шосту частину своєї виборчої округи. Ну, що? Скористай із нагоди! Скаптуй²⁾ нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і бодай в головних зарисах умієш її напам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися голоси. — Ну ко, Тадик, вилізай із кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на середину й випрямився.

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю й не вчуся. Profession de foi, добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите, воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Хай дурні та обмежені

¹⁾ Gratулювати — складати побажання.

²⁾ Приведнай (польськ.), придбай.

голови бавляться аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Риштовання непотрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адашь.

— І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав пан Калясантій.

— Мое profession de foi коротке й ясне: я шляхтич, рільник¹⁾ і поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрна й польська. Чи маю вияснити, що заключається в кожнім із тих постулатів?

— Можеш не мучитися, — вкинув п. Калясантій. — Це ще в XVIII віці вияснили Торговичани²⁾.

— Торговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву цю окричали, кожний при цьому слові думає собі Бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратиться властивий змісл речі. Чи Торговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, цього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тільки положиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Алеж це безсумнівний парламентарний талант.

¹⁾ У розумінню: маю землю!

²⁾ Це натяк на т. зв. торговицьку конфедерацію польських панів на прикінці існування Польщі в XVIII в., що по стороні Росії виступила проти спроб закріплення польської держави в своїх шляхетських інтересах.

— Ов, Кайцю! Зрізав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзю крізь ніс, персифлюючи ¹⁾ вірменський виговір. — Пан Калясантій-дід, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантій-унук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзю! — трошки сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нове й дотепне.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоді покоління.

— Годі вам, годі! — почулися голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзю, сідаючи. — Коли кажу: шляхетська політика, то розумію це не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. Навпаки, хай користають і інші стани, але під одною умовою: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, зсякі пільги, всякі користі. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зароді, відкинути а *limine*, або адоптувати ²⁾, підняти на своїх руках, пустити у світ під своєю фірмою. Всі верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної позитивної політичної роботи.

¹⁾ Персифлювати — наслідувати.

²⁾ Адоптувати — усиновити, присвоїти.

Знов роздалися брава, тим разом уже всім неіронічні й нежартовливі, а д-р Альфонс гаряче стиснув руку свого майбутнього товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я досі не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзю, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрну, то що це значить? Чи це значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Навпаки! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист у справах політичних і суспільних. А консерватист, це ще не значить: безоглядний прихильник status quo. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільности! Міста, промисел, фабрики, це супроти нас елементи революційні, а власне деструкційні, і для того ми мусимо держати їх цупко в означених для них рямах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнобіжно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантій, — що буде трудніше: чи винайдення формули для такої політики, чи кватратура кола?

— Зовсім ні! Зовсім це не таке трудне завдання! — спокійно відповів Тадзю. — Тільки не треба кермуватися ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опиратися на фактах, вести політику реальну. Зрештою, що тут говорити? Власне таку, а не іншу політику

диктує нам наша третя основна догма, польськість. Ми мусимо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель, як народові. Міста, промисел, фабрики, нехай і так, що в польських руках, а все таки це сили космополітичні. Національність у них, то тільки зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховався й живе той дух польський, вільний, лицарський, тривкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори¹⁾, ані повстання, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX віку.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидячи в фотелю під вікном, з великим вдовolenням слухала цієї промови.

— Ну. Тадик! — скрикнув Едзьо: — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе Бог благословить!

— А я не можу зовсім згодитися на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завсїгди протестує! — знову промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, то це нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошую! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, це навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо зможу яркіше висказати свої погляди.

¹⁾ Розбори — поділи Польщі.

— Чи також кандидуєш із ним? — перебив д-р Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумався до чогось, а це, мої панове, не кожний може про себе сказати.

— Очевидно, йому здається, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтивий¹⁾ Кайцьо!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — це, на мою думку, скріплення, ублагороднення цілого народу. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не водонос лишень, не урядник²⁾ лишень, то увесь загаль, увесь народ, крім хіба пануючої династії. А що в нас, поляків, пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung³⁾! — здивувався наївно Дублянчик, але пан Калясантій, не перериваючи своїх виводів, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з якого хто які хоче, такі коники може ліпити, це чей же розуміється само собою. За нами тисячелітня історія, і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зрізницьованими національними й суспільними елементами. Наш

¹⁾ Поцтивий — (польськ.), чесний (з легенькою іронією — дуренький).

²⁾ Урядник — урядовець.

³⁾ Який зворот із Божого запорядку!

демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагається від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвитку, стовкмачили в одну масу те, що зрізнялося відповідно до різних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пеня, і коріння нашого гарного національного дерева. Що цвіт то цвіт, що пеня то пеня, що корінь то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любов'ю, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубемо з нього гілляки, потопчемо весь цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше річ придатна до жартів, — відрізав пан Калясантій. — Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управління серед польського народу шляхти як вельми важного, історично конкретного й суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити у шляхті найважливіший, рішаючий чинник польського народного життя, основу польської суспільності. Бо, спитаюсь вас тільки, чим була б нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, якби сини польської шляхти не зросили пів кулі земної своєю кров'ю, не перебігли вдовж і вишир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світу своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надіями? Якби шляхта польська не рвалась раз-у-раз до відродження вітчизни, не конспірувала, не дипломатизувала, не гнила в

Сибірі та в казематах, не руйнувалася повстаннями й тисячними добровільними жертвами? Оце наш демократизм, оце правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братіку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечі, — та тільки, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші демократи почуваються до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тільки не всі, але можна сказати, що більша частина їх зовсім інакше думає.

— Дозволю собі цьому заперечити! — живо перебив пан Калясантій. — Власне останніми часами настав основний зворот у поглядах. Не тільки демократи, але навіть соціал-демократи, це насіння наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чимраз більше рішуче стають у ряди польських патріотів. А це, мої панове, колосальна перемога нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, на мою думку, це певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи логічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тільки раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає їй чільне, керівниче й основне становище в польському народі.

Тут демократично-шляхетські висновки пана Калясантія перервала поява Гапки й Гадини, котрі на обширних тацях несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто й про рум та вино. Пані Олімпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все

в порядку. Гапка й Гадина прислугували їй, Зрештою, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запросин самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Це вже так віддавна тут було заведено: свободне товариство, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила цю свободу й сама чулася при ній свобідною.

Під час підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнішою, живішою. більше гамірливою, хоч розприсяглася на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкrojла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький із горіхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і чильно usługувала йому під час підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вміла це робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більш, що ввесь час пані Олімпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобався Едзьо й його брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те, ні це, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту й посаг панночки, що мала стати їй невісткою, не забуваючи додати й того, що, на її думку, дім її і Адасів фільварок на обох паничів зробили добре вражіння. О. Нестор слухав усе те байдужно, хитав головою та голосно сьорбав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час-від-часу набігала на його чоло, свідчила, що його

уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду й дещо непохованих цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила це дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора; їй хотілось мати його тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести й його незручність та безпомічність, і його неввагу. Плян її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідилію, гармонійне життя матері з сином і зі старим духовним, що знав її чоловіка і був потрохи другом її дому. Дехто з гостей, особливо д-р Васонг, знав зрештою, що пані графиня доволі діяльно опікується о. Нестором, помагає йому локувати¹⁾ його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, і, особливо, справа вкрадених і пропалих щадничих книжечок переходила через його руки, хоча, ясна річ, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора й цинив його не більш, як на якихнебудь десять або п'ятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії й Адася, він підозрівав, що пані графиня тому панькається з тим „старим напівідіотом“, що надіється чогось по його смерті, та, звісно, ці всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані за о. Нестора, завів про це розмову з д-ром Васонгом, той пустився перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труду й заходу з цим старцем, головню, шануючи

¹⁾ Локувати — містити.

пам'ять свого чоловіка, котрий з о. Нестором був у великій приязні. А коли Дублянчик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, д-р Васонг із видом знавця сказав, що це мітологія, що маєток той зводиться до кількох тисяч гульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок у цьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числяться до перших магнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до сойму й до ради державної¹⁾ й шамбеляном цісарським²⁾, а другий — ну, це відомий мільйонер гр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині цей мізерний капіталік бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднятися до того ступня саможертви.

— О, я знаю паню графиню досить давно й можу вам сказати, що це ідеальна жінка! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона жиє! Котра пані в нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одинокі тільки з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуна повну, ненарушену, заховану в цілості, як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглибше поважання для цієї жінки!

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому

¹⁾ Сойм — у Львові, державна рада — у Відні.

²⁾ Тайний радник.

виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася й його матері, а оповідання д-ра Васонга прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільня перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражень і деяких випадково зачувтих оповідань, особливо їдкого на язик пана Калясантого. Все почало тепер перефарбовуватися на рожеве: з бідности, котрої не міг не завважити панич, вирости у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретенсіональність з комедії — щирість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двору, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бузком, що раз-у-раз, немов лице мерця, зазирали крізь вікна до сальонику, видались йому тепер родовою, шановною реліквією.

Розставшись з д-ром Васонгом, він вийшов із сальону на подвір'я, а звідтам у сад, щоб у тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи по при стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадини з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі й різкий, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в ту мить очі його якось припадково обернулися до супротилежної офіцини, де находилося помешкання о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав цього, і тим більше здивувався, коли побачив, що в сінях тієї офіцини мигнула знайома йому фігура Адася й моментально сховалася за дверми, котрі швиденько замкнулися. Цей вид остудив його цікавість що до діво-

чого викрику у стайні, і він звільна, нерішуче пішов у сад, голосно скрипнувши хвірткою та брязнувши клямкою.

У салоні тим часом скінчилося пиття чаю, зі столу поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, різнобарвна й легка, поки пан Калясантій з Тадзем і д-ром Альфонсом знов не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові й пускаючи клуби диму з сигара, — якби не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантій.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, проти котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм, чи загалом якийнебудь „изм“? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, XIX вік. Пощо тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тільки лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо, йдучи з такими словами в табір людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимось Валенродом¹⁾, а це значить, деморалізуєш сам себе.

— Ну, цього вже занадто!

¹⁾ Валенродизм — зрадництво. Це слово склалося на основі головної ідеї Міцкевічевої поеми: „Конрад Валенрод“, а власне погляду героя поеми, Валенрода, що, мовляв, „одиноким зброєм невольника являється зрада“.

— А я вповні годжуся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі такі суперечності у твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивитися дуже скептично.

— Ну, це можна, та все таки треба признати...

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізничі? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше, його особисте щастя і вдоволення, то я скажу, що XIX вік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи різниці і противенства між сильними й слабими, багатими й бідними, ситими й голодними, освіченими й темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми зм'якли, збабіли, зробилися чуткими та нервовими, а наш вік із усіх боків валить на нас таке, що тільки дразнить наші нерви, загострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давніші віки не були щасливіші, то я йому скажу, що грубо помиляється. Може, в них не було того, що б ми тепер назвали щастям, це так, це признаю. Та було щось інше: було наївне розуміння щастя й наївна, дитяча віра в можливість, близькість того щастя. А оцього то саме в нас нема. Ми вигострили розум, як бритву, і поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняття щастя ми покраяли, пошматкували, розаналізували хемічно так, що з нього нічого не лишилося. Ну, а тоді, ясна річ, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема й бути не може. Що чоловік його бажає? Е, це для дійсности не указ. Я можу бажати

сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажання щастя з одного боку, невивисне, але ще скріплене, вирафіноване, загострене, а з другого боку ота абсолютна невіра в можливість щастя, це й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині цього віку Гайне сказав: *Der große Riß des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen* ¹⁾. Нині той розрив поглибився й захопив усі наші серця. Чи це знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу цьому вірити!

— Тільки без патосу, любчику, тільки без патосу! — процідив звільна пан Тадей. — Чого ж гарячитися? *Der große Riß des Jahrhunderts* не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію одержувати й любоватися всіми дарами Божими.

— Це все тільки зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людству тисячі літ працювати, мучитись, кров лити й терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезигновану і згрідну міну. Потім оживився й почав ізнову спокійніше:

— Або й наш мужик! Яке добро принесла йому ославлена цивілізаційна праця XIX віку, лібералізм, знесення панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав щонебудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний не з предилекції, не з темноти, але з конечности. Він мусить бути консерва-

¹⁾ Великий розрив століття пройшов крізь мое серце.

тивним або перестане бути самим собою. Цього вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятіші ліберали й соціялісти бачуть нині, що тільки в панцизизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товкитню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панови ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложища, а потім дивуються, що частина її заливає поля, друга частина напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з нього робиться пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить релігійні основи з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одержу, цурається своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидається бігти за море, до Росії, у світ за очі. Алеж це прями́сінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панови ліберали й демократи всяких відтінків (він із притиском підніс те слово „всяких“), щоб цього не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так що ж по-твойому? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад у блаженну пристань панщини з усіма її добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив

Едзьо.— Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так, по-твойому, я вже панщини хочу. Це ще не логіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись назад під крила свого природного опікуна, а навіть із народнього погляду ліпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутоків не раз дуже сумнівної вартости. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертаються, хоча рівночасно знаю й те, що вони не раз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканню вертають назад на місце, відки вперед вийшли. Отже, на мою думку, і тепер вони котяться в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ думаючих людей, політиків і правodawців, направити те зле, що досі від самого 1848 року, а почасти ще й перед тим, нароби́ли нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Аджеж і без завертання панщини правodawець має тисячі способів, щоб повернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з історичної традиції належиться!

— Ну, проти цього я нічого не маю,— промовив пан Калясантій,— і думаю, що саме це й є основа, провідна думка нашого автономічного правodawства, на скільки тісні рями того правodawства дозволяють тій думці уявитися на ділі. І того будь певний, що власне ми, народові демократи, кожний крок на тій дорозі вітаємо й будемо вітати з найбільшою радістю й до його виконання завсідги готові помагати.

— Ну, признаюся, що наскільки мене тішить твоя заява, настільки смутить те, що між демократами досі я мало стрічав людей,

котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча ближче зрозуміти цю думку.

— Для мене це зовсім ясне, — промовив д-р Альфонс. — І не тільки ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завжди така, що консерватист чоловік практичний, близький народу, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ доктринер ідеолог, *Prinzipienreiter*¹⁾, у котрого замість знання діла є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є щирий і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидше чи пізніше мусить вилічитися з демократичної фразеології й перейти до нас. Саме існування таких демократів і оті їх метаморфози, це в моїх очах найкращий доказ безпідставности в нас демократизму в європейським значенню того слова.

— А конечности демократизму в тім значенню, як я його виклав, — тріумфально скрикнув пан Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодився д-р Альфонс.

Аристократ і демократ подали собі руки.

Загальне браво роздалось на вид цієї згоди. Всі весело заговорили, заходили по сальоні, бачучи такий щасливий кінець цього словесного турніру. Навіть скромний, а на дні душі скептичний д-р Васонґ розігрівся й попросив голосу. Усі замовкли, більша частина зібраних обступила бесідника.

¹⁾ Що їздить на принципах.

— Я б не забирав голосу, — промовив він повагом, — бо до *meritum*¹⁾ розбіраної тут справи не маю що так нового додати. Але мене схиляє, до цього інша річ. Не тямлю вже, як це ми нині попали на цю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу й важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто це говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, це молоді люди, репрезентанти світлої й благородної молоді, що ще тільки лагодяться вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та верства, котра має таку молодь! І щасливий народ, котрого провід та молодь із часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаюся з різними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх ділання, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що з-між усіх верст нашої суспільности все таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібности, благородного й не раз піднеслого способу думання я нахожду в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хибі, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет із сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет зі сумою таких же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказане було слово, котре я з цілої душі

¹⁾ Суті.

мушу повторити, піднести й скріпити, я, хлопський син: шляхта, то основа нашої суспільности, то її кріпкий пенъ, пишна корона, запахущий цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики й маломіщани, то тільки коріння, дуже потрібні й пожиточні частини рослини, але все ж таки такі, котрі тільки у глибині землі, в тиші й темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Що, крім шляхти, підноситься або силується підвестись у нас понад стан мужицький, це або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину й хоронить її перед ворожим впливом зовнішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопання, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда це! Не може це бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму й капіталізму поробили декуди болючі щерби й виломи в тому нашому народньому клейноті, то душі його, сути його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова й сильна і, надіймось, швидко зможе залічити, вирівняти понесені шкоди. І головне: вона знає, повинна й мусить знати, всім єством чути, що вона є основою всієї суспільности, що в її руках, на її плечах спочиває вся будучина польського народу, і це мусить їй додати сили, витривалости й відваги до праці.

Ця промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша гаряче стиснула його руку, всі інші почали цілуватися з ним, хоча, ясна річ,

не без певної протекційности, котрої д-р Васонг удавав, що не помічає.

Та нараз ця шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово й тривожно оглядатися довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направився до дверей.

— Куди ви, пан-отче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього й беручи його попід руку.

— Та... так собі... Прошу не безпокоїтись... Я тільки на хвилю... — і, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою, він вийшов із сальону.

Всім гостям зробилося якось дуже ніяково. Їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усі прийняли цю виходку старого попа за знак простакства, притупленого почуття делікатности і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому, немічному чоловікові цю неделікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов нав'язуючи до тієї мовчазливої просьби:

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Уявіть собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, ясна річ, піддержую в нім цю думку й надіюсь, що вона дійде до ладу. Нелегка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо про те, щоб зробив тестамент¹⁾, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

¹⁾ Тестамент — заповіт.

— Оце вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі д-р Васонг. — Це вже тільки такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, скільки дійсної абнегації¹⁾, материнської печальності і щирості і справді обивательської далекоглядності живе під оцим дахом, уявляється в тім зворушливім образі старого, знемощеного пароха й обивательки, що, шануючи його приятель до її покійного мужа, бере на себе труд зовсім безкорисно обходити, доглядати й пильнувати його. І, прощу панів, цей образ, крім чисто людського значення, має й іншу, політичну вагу. Адже цей старий, немічний, здитинілий руський²⁾ піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятриться в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер, Русь ота все таки має добрі, благородні задатки в душі; при добрій принуці, терпеливості й систематичнім проводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчитися, як треба підходити до розв'язки цього дразливого питання. Нехай собі русини капризуються, нехай кидаються, кричать про рівноправність, шумлять про свої ніби то кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно...

Не докінчив. Двері від сальону відчинилися з лоскотом і в них показався о. Нестор — блідий, як стіна, тремтячи, ледве живий зі

¹⁾ Абнегація — самовідречення.

²⁾ Тобто український.

страху. Він порушував ротом, махав руками, видно, хотів кричати, хотів щось страшне виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що весь час його неприсутності була неспокійна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинулася до нього з піднятими руками, так, немов би хотіла заткати йому рот, якщо б він хотів крикнути

— Бійтеся Бога, отче! — мовила вона з дійсною тривогою. — Вам що таке? Що сталося? Сідайте, ось тут! Господи! Ви зовсім як самі не свої! Нате, напийтеся води!

О. Нестор нетерпеливо замахав руками, та проте сів і напився води. Його тривога трохи немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шепотом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, що таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стривожена від о. Нестора.

— Ах, пані, — стогнав о. Нестор. — Нещастя!.. Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Аджеж, ідучи сюди, ви замкнули помешкання і взяли ключ зі собою?

— То-то й є! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилиною мацаю до кешені: нема ключа. Щось мене, мов пальцем, ткнуло. Я пішов до свого помешкання...

— Алеж, отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда й холодна, слухала його шептаного оповідання, — що ви вимовляєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія замість відповіді витягла ключ із кутка софи, де він був запхався під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишені під час сидження, і подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремтячою рукою й довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалася, що він бачив. У сальоні йшла метушня. Адає пригадав гостям, що пора забиратися на фільварок, де їх ждуть із вечерею, і всі повставали й почали прощатися з господинею дому.

— А я, Адає, дякую тобі за вечерю, — мовив д-р Васонг. — Не час мені гаятися. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса¹⁾, знаючи, що в пана час дорогий, — з делікатною резигнацією мовив Адає.

— А може ще дехто з панів схоче поїхати зо мною? — обернувся д-р Васонг із запитом до товариства.

Два брати Чапські зголосилися бути його товаришами.

¹⁾ Меценас — так величають адвокатів.

— Оце й чудово! — мовив д-р Васонг. — Сядемо всі на одного ф'якра.

— О, не маєте потреби тіснитися! — скрикнув Адаць, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоб лишилися на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючись тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати, і дуже їй було б прикро, якби їх не застала у Львові. — Можете, панове, взяти два ф'якри. А котрі панове лишаються, з тих частина, може, схоче пішки полем проспацеруватися¹⁾ відси до фільварку. Це близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від лісу, чудово тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечері я відвезу всіх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адаць.

На тім і стало. Всі гості попрощалися й вийшли. Адаць поцілував маму в руку й шепнув їй до вуха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвір'я, щоби провадити гостей через подвір'я в сад, відки йшла стежка на луку, далі на полеву дорогу, через місток, а опісля піднімалася доволі круто, звиваючись тонесенькою гадюкою поперек буйного пше-ничного лану, поперек другого лану з картоплями до фільварку.

Д-р Васонг лишився в сальоні останній, крутився, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію й навіть крадькома давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів, що ждали його у дверях сальону, —

¹⁾ Пройтися, прогулятися.

прошу йти й сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко.

Паничі, не дослухуючи, пішли до ф'якрів, що стояли близько виїздової брами й, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А д-р Васонг, лишившись з панею Олімпією сам у сальоні, наблизився до неї й почав полупшептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів...

— Пст... перепрошую! — шепнула пані й озирнулася, шукаючи когось очима.

Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в сальоні.

— Ах! — промовила вона якось нетерпляче, а потім, обертаючись до д-ра Васонга, говорила до нього: — Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошую... Може, то неделікатно з мого боку... але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського казино представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все таки... виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу безоглядно... Знають вельможна пані, яка це неприємна історія...

Меценас мнявся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпляче; очевидно, думка її зайнята була чимсь зовсім іншим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, про що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерплячість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині про той гоноровий довг, про ті три тисячі гульденів, з котрими він залягає. Реченець уможленої сплати вже минув. Після

регуляміну¹⁾ виділ повинен був уже вивісити його ім'я на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було б це пані графині і ще декому, просив, а навіть формально поручився...

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі!—промовила пані, стискаючи руку д-ра Васонга. — Знаю вашу щирість і доброту. А що до того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивувався д-р Васонг, котрий знав добре грошеві клопоти графині й Адася, який ще нині по дорозі, не знаючи про його делікатну місію, жалувався перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко й рішуче промовила графиня. — Adieu, коханий меценасе! Щасливої дороги!

„І відки це вони думають до завтра роздобути таку суму грошей?“ — міркував д-р Васонг, сідаючи на ф'якра. — „Бо щоб цей старий скупиндрияга так для неї розщедрився, це трудно допустити. Ну, та побачимо, побачимо!“

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодилися до їзди ф'якри, коли пані Олімпія від д-ра Васонга прямо полетіла до офіщини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернулася від останнього гостя, зробилася немов зовсім не та. Щез її маєстатичний²⁾ спокій, щезла свобода й веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилилися і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка

¹⁾ Регулямін — правила.

²⁾ Маєстатичний — величний, урочистий.

гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоб ця гарна гостина не скінчилася скандалом. Вона формально бігла до дверей офіщини. І мала щастя. Ще хвилина, і було б запізно. В сінях офіщини вона лицем до лица зустрілася, мало що чолом об чоло не вдарилася, з о. Нестором. Цей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що сталося? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хочучи, а проте твердо й рішуче загороджуючи йому вихід на подвір'я.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор. — Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігаються люди! Це не може бути! Кілька хвиль тому... В білий день... Аджеж це нечуване...

О. Нестор задихався, уривав слова, упав під вагою страшної новини так, що ледве держався на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана й до глибини душі збентежена цією новиною, взяла його за руки й лагідно впровадила знов до його покою, посадила на канапі й сама сіла насупроти нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, стиха, розумно й спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійтеся Бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що сталося? Поміркуємо

разом, що робити. Не бійтеся! Це ж не може бути, щоб так серед дня в моїм домі...

— А отже видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор. — І як це сталося, я й досі не розумію. Ще сидючи отам у вас, у сальоні, я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Приперте з середини та незаццеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та заццеплю. Стереженого Бог стереже. Підходжу до помешкання; двері, оті сінешні, заццеплені з середини. Господи, це що значить? Я глянув на вікно свого передпокою, заперте і з середини заслонене фіранкою. Я тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю щодуху у фіртку, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь оце вікно, але з-за вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замку. Я до вікна, — воно також заперте зі середини й заслонене моєю реверендою. Щодуху вертаю назад, приходжу до дверей, — заперті. Трібую їх, — незамкнені. Входжу в сіни, до дверей свого покою, — замкнені. Я до кишені, за ключем; — нема ключа. Тоді я, мов одурілий, пішов до сальону, а там ви дали мені ключ. Що про це думати, га? Чудо якесь, чи пряме злодійство? І чие?

— Отче коханий! Не спішіться посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі слухала цього оповідання. — Я нічогісінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але що ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своєму місці, тільки ось тут у шухляді грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тількищо перед приїздом гостей я перечислив їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви прийшли, і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— П'я... п'ять...

— П'ятдесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — П'я... п'я...

Його уста немов негодні були вимовити суму.

— П'ять сот?

— Ні, п'ять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тільки готівку взяв.

— То ніхто інший не зробив, як тільки Цвях! — по короткій роздумі спокійно й рішуче промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив це ім'я, але рівночасно витріщився на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько й нахвалявся перед нею, що з вами порахується.

— І чому ж мені па... пані цього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Зрештою, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія впильнує? Певно, підглянув, що вікно у вашім покою незащеплене, та й скористав із нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері зі середини?

— Ну, отче! Це вже мусіла бути ілюзія. Двері були тільки защеплені, а вам здавалося,

що вони замкнені зі середини: в перестрахи ви не могли їх відразу відчинити, а потім, певно, і не трібували вже.

О. Нестор знову видивився на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним до середини, то пощо б його замикав зі середини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою й защеplене зі середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його й відчинила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер відчинене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою й заслонив, щоб ніхто знадвору не бачив, що він робить у середині, а, упоравшись, виліз ізнову тим вікном і, розуміється, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І це може бути ваш привид. Хіба що злодій мав би другий ключ. Та це трудно допустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу, як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тим часом дам знати до вйта, до жандармів, і щецієї ночі, цього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуться.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам Бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тільки будьте спокійні! Я йду й зараз усе зроблю, що треба. П'ять тисяч, це сума! Це великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моїм домі таке нещастя стрінуло!

І вона вийшла. Тут же, при сінешних дверях їй зустрівся Гади́на, котрий не то підслухував у сінях їх розмову, не то щось там запрятував на подвір'ю просто дверей. Побачивши його, пані Олімпія окинула його таким лютым поглядом, немов би він зарізав її найлюбішу дитину, а потім, відхиляючи двері до покою о. Нестора й підносячи голос так, щоб і Гади́на міг чути, вона кликнула:

— А замикайтеся добре, пан-отче! Майтеся на бачності! Добраніч, добраніч!

ІХ.

Вечоріло. Рожевий блиск залив увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвір'я. Десь-колись у вершках лип перекликалися ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, і вона шукала найгустіших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти, ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи у своїй солом'яній будці, під

розлогою яблунею й пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона, мов мара, мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, між вулії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без бджіл, зазирала під острішки, засувала руку в затвори, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає,—перехристився, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снується, як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте „сновання“ в пані й почував перед нею якийсь страх, тим більше, що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та проте, здавалось, не замічала його зовсім або вважала якоюсь неживою колодою й ніколи не говорила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно тільки вечорами нападало паню таке сновання, а в день, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуча й говірлива.

„Щось то в тім мусить бути!“—міркував собі садівник, водячи очима за панею, що у своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хруськоти тут і там мелькала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірньому сумерку.— „Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка в неї? Та якби шукала, то вже б раз найшла, або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, це така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люди... Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде у світ, сам не знає, чого

й куди. Але диво, що завсігди в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї“.

Пані тим часом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунельові¹⁾ черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямилася й не чула цього. Раз-у-раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла у глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилиючися к півночі, розкидався по плоскогорі, злегка наклонений до сіножаті. В вершках дерев почали солов'ї виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітрець похитав гілками,—це було мов останнє зідхання дня на сконі. Пані Олімпія стрепенулася й зупинилась на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилині, завдав їй таке питання, вона, певно, була б видивилась на нього зчудованими очима та не найшла б відповіді. Вона ні про що не думала, і, хоч її мозок працював, її нерви не могли заспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсується котвиця²⁾, пружина без перешкоди починає розвиватись, в середині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутяться, ваги з шумом посуваються вниз, доки енергія механізму не вичерпається, — оттак було і в її душі у хвилях отих вечірніх, самотніх прогулок по саду. Котвиця її

¹⁾ Пруньолеві — шовкові, сукняні.

²⁾ Котвиця — якір.

волі, сильна й ціпка за дня, нараз робилася мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержимо починали шуміти та пересуватися без ладу, без зв'язку тисячні вражіння, думки, гарячкові образи уяви, привиди, виплоджені всіма гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою, пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискороженого биття серця. Надаремно думка силкувалася ловити на лету цей або той образ, придивитися йому, прослідити його зв'язок з іншими. Нові хвилі того потоку, що напливали, швидко поривали зі собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, байдужних, заповнювали ними увесь кругозір, затіснявали всю атмосферу на те тільки, щоб у найближчій хвилі знову змінити все, затемнити старі і наперед висунути нові картини.

Була це дійсно якась слабкість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади цієї слабости з кожним разом дужчали, довшали. Вони заповідалися завсігди якоюсь таємною тривогою; у грудях починало неставати повітря, віддих робився частіший. Тоді пані ні за що не могла видержати в спокої, не могла всидіти, ані встоятись на одному місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не впокоював її, то все таки тут вона якось найлегше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочі, ходячи, „снуючись“, як мовляв садівник, не раз годину або і дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинилася на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверху; крізь густу сітку конарів¹⁾ і гілляк дерев видно шматок яркорожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'якого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стіною стоять сумерки по-під розлогими деревами, літають світляки, мов золоті іскорки. Та ні! Отут, у найтемнішому місці роз'яснюється. Якесь бліде-бліде світло розливається. Це не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссям, з замкненими очима, йде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим, зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапання постаті. А! Це Моджеєвська²⁾ в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, мие руки...

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепіт. Отут десь близько, над вухом, а може, навіть у нутрі власного вуха. Вона не боїться, не дивується, знає, що це Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узялася, про це нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуття, та в тій же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків,

¹⁾ Конари — грубі гілляки.

²⁾ Відома свого часу польська драматична артистка.

бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, з-під котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Це отець Нестор, пані Олімпія знає це; їй ані раз не страшно, ані не дивно. Вона йде далі, — образ зникає.

— Жаль мені його! Такий був у сні похорий на мого батька!

Хто це сказав? Де це сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертається звільна без туркоту; вода паде, бризкає та розскакується мільйонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді, та поміж зорі лаяють чорні раки, по місяцю б'є хвостом велика, лінивариба. А над тою глибиною, на дощці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гоїдається якась людина — жінка — дівчина — русалка? Не час думати. Гоїдається, — ломить руки, — рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто це? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розпливається, блідне, зникає...

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна, жіноча постать. Нараз зупинилася, стрепенулася, христиться й починає непевним та доволі різким голосом співати:

*Gwiazdo morza, kôras Pana
Mlekiem swoim karmila,
Tys smierci szczep, który szczepił
Adam w raju, skruszyła! ¹⁾*

¹⁾ Зоре моря, ти, що годувала Господа своїм молоком, ти знищила дерево смерти, яке защепив у раї Адам.

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в п'їтмі, затаївши в собі дух. Це Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі двору. Певно, з села вернула, була у Цвяха, в Ієрдера, в Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодости, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованець, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нїм у пишних подушках живий труп, безпомічний, як дитина, а злобний, як чорт, — її покійний чоловік, граф Торський. А при ліжку на стільчику оцей самий Цвях — та не оцей, а молодий, жвавий хлопець із хитрими, злодійкуватими очима, в панській ліберії, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою¹⁾, на ліжку, чує своє сонне сапання, та чує, що не спить, що пильно ловить вухом кожний шелест, кожний шепіт у кімнаті, що душею бачить кожний рух Цвяха, кожний жест, кожду найменшу зміну в лиці свого чоловіка.

— Здається, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить, — повторяє шепотом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовлялися.

¹⁾ Котара — заслона на дверях.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. „Як засне“, — каже, — „ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наложимо на нього, за пару хвиль буде готов“.

— Та... так і казала: буде готов?

— Тими самими словами! — з безстидною відвагою бреше Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів: „пощо мені?“ Вона почала плакати: „Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв“.

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: „Прости йому! Нехай має з Богом рахунок. Зроби це задля нашого сина!“

— Задля нашого, казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далі?

— Вона знов про подушки. „Не бійся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шляк трафив¹⁾“.

— Хитро! — шепче граф.

— Він ні за що не хотів. „Видається“, — каже. „І так йому недовго вже жити. Лікар казав“.

— Лікар казав?

— Еге, каже: „Лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував. Казав, що леда²⁾ сильніше зворушення і може бути по нім“.

— Он як! — шепче ледве чутно граф і кидається на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляється над ним і промовляє впівголоса:

¹⁾ Апоплексія (нім.), — вживається скрізь між народом у Галичині.

²⁾ Леда — як тільки, що лиш (польське: lada).

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стільки роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут сталося щось страшенне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до чоловіка, кликати на поміч, чи лежати і ждати ранку? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, це страшенно, вона цього не видержить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що це? Цвях щось пореється коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на її груди! Вона силується встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнутись. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку й на пальцях вийшов із покою. Щастя, що світла не погасив. Але що це? Світло змагається. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зривається — ліжко її мужа все в огні. Серед диму й полум'я, мов у пекельному гнізді, на пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами, трохи розтуленими, немов би тільки що сказав: — Он як!

Крик, галас, гармідер. Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А вогонь бухає та бухає! Вікнами і дверима виринається з кімнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослося, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо искрами сипле, вогняними язиками нічну пільму лиже. Крик довкола, все село

збіглося, рятують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз-у-раз увижається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує це, та проте його очі отворені, горять ярким, пекельним блиском, горять безсмертною, ненаситною злобою і, вперті в неї, повертаються за нею. Куди вона рушиться, куди повернеться, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує у глибині душі їх сверлючий позирок. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, пані графине! Задушити мене збирались! Подушками, як Петра III! Це ви від Катерини II навчилися, а? Забажали увільнитися від мене? О, ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за це! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитесь! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задушите, не отроїте, бо він у вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде... все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине, правда? Котрі мають на вас невеличкий магічний вплив, хе, хе? Котрі трошки загострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров, чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?

Чи це в тій хвилі хтось говорив? Чи з п'їтьми визирають іще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божевілья? Пані Олімпія

тільки тепер почула страшенний холод у всіх тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці й, затуливши лице руками, зверещала, як перелякана дитина, а потім, мов, безумна, кинулась тікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвалася з темряви саду, вдарилася о штахети, а потім, доповшись до хвіртки, відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи й важко дишучи, так само, як тоді, коли ніччю, напівзомліла, вирвалася з пожеару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, це мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що таке? Чого мама так скричала? Чи що страшне сталося?

Вона стояла німа, без тям, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвилині озирнулася.

Перед нею стояв Адаць, зачудованими очима вдивляючись у матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудилася! У мамі лихоманка! — промовив він із тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього. — А в тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Це пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алею й по хвилині щезли в її пільмі.

А над ними високо догоряла на небі вечірня зоря. З річки доносився рехкіт жаб. Попід

деревами шниряли без шуму чорні лилики ¹⁾, а солов'ї, заховані десь у темноті, виводили невтомно свої трелі.

Х.

Гадина добру годину лежав у stodolі на соломі. Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажалося тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась пороженча, котрої не знав чим заповнити. Вийти б у село, до корчми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов прив'язало його сьогодні до оцього подвір'я, він чогось ждав, чогось надіявся, хоч сам не знав, чого. Та проте не міг відійти відси. Лежачи у stodolі на соломі, він крізь шпару у стіні глядів на подвір'я, на супротивлежну офіцину з кухнею, гостинним покоем і помешканням о. Нестора. Думки його, мов ворони довкола вершка дуплавої липи, кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське ліниве життя дало йому закоштувати приємностей, яких не дає життя простого селянина, розпалило в нім бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в ньому настільки моральної сили, щоб він міг спротивитися спокусам. Легким способом прийти до маєтку, покористуватися чужим, загарбати те, коло чого сам не трудився, оце був його ідеал. Старий

¹⁾ Лилик — кажан.

слабосилий о. Нестор, власник величезного, як він собі міркував, маєтку, з которого сам не вмів і не хотів користати, це була така натуральна, така навіть легальна, на його думку, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому, було б глупотою, гріхом.

Та проте Гади́на був не дуже сміливої вдачі. Природа й виховання зробили його швидше дрібним, кишеньковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстергти, закрастися, потягти, — на це він був майстер, але вище поза такі дрібно-зłodійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстергти о. Нестора, як він ховав по кілька або й кількадесят гультенів денебудь у дупло дерева, між вулії або у шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Розуміється, це не вдоволило його, а тільки загостило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох днів тишив себе фантастичною надією, що йому вдасться підглянути таку хвилину, коли о. Нестор вийде зі свого покою й забуде ключ у дверях.

Вбігти хоч на хвилину до того залятого покою при такій нагоді — здавалось йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикався, так дуже вистерігався впускати когонебудь із прислуги до свого покою, що Гади́на про те тільки й думав, якби то він, діставшись там, обома руками загібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверху на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла до тла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У стодолі зовсім темно, та й повітря залите тінню дерев, слабо тільки освітлене догораючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробилося лежати самому у стодолі. Навіть боязко якось. Він поспішно вийшов на подвір'я. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало, як цілковита пустка. Ані звука, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані й фіранками позаслонювані вікна манять до себе, як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гадина підійшов до хвіртки, що вела до саду, і помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоб ані клямка не брязнула, ані дверці не скрикнули на старих, заржавілих завісах.

Та, входячи в сад, він майже лобом стукнувся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти й так, як коли б дожидав його за хвірткою.

— Ай!—скрикнув Гадина, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямився, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток, треба то лату прибити, то що. Ще нині в полудне я мав його, лежав отут на вулію. А тепер я похопився за ним, нема.

— Я не бачив. Та ви тут увесь день, то ви повинні би швидше бачити, хто тут був такий, щоби міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Нещодавно ось пані була. Ну, та чень би ¹⁾ пані на мій молоток не лакомилася. А втім... Здається, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить так, що не було! Бо я сидів у буді й дивився сюди. Якби був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештався рано, ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може він і пізніше був?

— Хіба б тоді, як я був ча обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Та же він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він вродиться.

— Ну, та нащо б йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до корчми: бодай келишок горілки, йому й те добро.

— А мені шкода! Господь би його побив! А втім, пощо я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехристився й, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Цей також уже й не думав про садівника. Його очі й думки обернулися знов до помешкання о. Нестора. Йому забажалося дуже обійти тихесенько поза рогом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора. Він уже знїтився, скулився, щоб повзти поміж корчі малиннику, що в тому місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий, знайомий голос:

— А ти, злодію вогняний, куди нагострився лізти, га? Хочеш бідного садівника скривдити?

¹⁾ Мабуть.

А щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у роті став, як тільки тих крадених вишень покоштуєш! Мало ти ще їх накрався? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростувався й надармо, махаючи руками, силкувався втихомирити Гапку. Далі мало що не крикнув, щоб перервати невдержимі потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркоталася? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав із садівником, то він просив мене, щоб я цею стороною обійшов сад, чи не закрався та не сховався де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з-під носа куриться, — мовила Гапка, та вже ласкавішим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба це моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник із тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробитися, а вовком овець допильнуватися, його воля. Не моє просо, не мої горобці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зламану голову, куди еси намірився! Вже я маю в Бозі надію, що тої гілляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зашморг устромиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину й пішла через хвіртку на подвір'я.

— Дай Боже й тобі! Дай Боже й тобі те саме, що другим зичиш! — крикнув їй у слід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде.

Гапка направилась було до кухні, але, бачучи, що там темно й нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знав, що, не заставши пані в покою, Гапка сяде на порозі й буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилию була в саду; значить, певно, через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить не раз проходжуватися до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотілося коли не підглянути, то бодай підслухати, що діється тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скулившись удвоє, поповз корчами та високою травою до рогу офіщини, потім попід стіну до другого рогу, обійшов його й тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте й заслонене, та все таки крізь заслону видно було, що в покою світиться. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини загострилася вдвоє. Що то він робить? Він устав, нахилився до стіни, приліг вухом до рями вікна і слухав. Довгу хвилию не чути було нічогісінько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось обстіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зідхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почувлося сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, Господи! А це що таке?

Стукання повторилося ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гади́на пізнав, що він був іще взутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом видобуваючи з грудей голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу відчинити. Я тільки на хвилину.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернувся до покою.

— Що там у тебе, Гнате? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи яке нещастя не сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, так і пропала.

— Ну, Гнате, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно, десь у селі, в якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не пів села, Максим також бігає цілий вечір, ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла, адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завсігди каже: там і там іду, тоді й тоді прийду. А нині, нікому нічого не сказавши, зібралася та й пішла.

— Як зібралася?

— Та властиво й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з города через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже не знати,

котрою вона пішла. Тільки в селі ніхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полі ходить.

— Та що ж би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Та й ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люди снуються, хтось би таки був її бачив.

— Ну, ну, Гнате, нема тут іще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділася. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь би з єгомостя говорив! — трохи успокоєний, мовив Деменюк, — та я проте боюсь! Одного боюсь.

— Чого, Гнате?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, єгомость! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти, хоч вона одна в мене, і ви знаєте, як її люблю, ніж би мав отой панич над нею насміятися!

— Ну, що ви, Гнате! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, єгомость! Добра серцем, не знає людської злости, одурити її не тяжко. Але не дай Господи чи то паничеві, чи кому-небудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гадина почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чув.

— Ну, бійтеся Бога, Гнате! Що це ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійтеся, Бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеться!

— Дай то Боже! Але моє серце щось, мов кліщами, стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивувався о. Нестор.
— А я б думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Аджеж коли її досі нема дома, то вона, певно, там.

— Зовсім не певно, Гнате! А ліпше ви лишіться ось тут, переночуйте цю ніч зо мною!

— З єгомостем? — здивувався Деменюк.

— Знаєте, Гнате, — мовив о. Нестор трохи тихіше, — я таки надумався зараз завтра вибратися зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Ні за що тут довше не лишуся. Знаєте, — тут голос його ще більше понизився так, що Гади́на ледве міг його дочути, — сьогодні мене знов обікрали.

— Обікрали! — скрикнув Деменюк і вдарився об поли руками.

— Тихо, Гнате! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей, що міг найти наборзі, то забрав. Зо п'ять тисяч захарапчив.

— П'ять тисяч! Господи! — знов не вдержався і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слізливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістався сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Гнате! Двері я замкнув. Ключ був при мені.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишені, ключа при мені нема. Я вернувся до покою, а ключ із моєї кишені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані це каже. Та подумай лише, Гнате: котрим? Оцим від саду не вліз, бо заґратоване.

— Е, такі то й ґрати! Невеличкий хлопець, отакий, як Гадина, може влізтися.

— А ще до того мені здається, що було защеplене зі середини. Правда, пані потім казала, що воно відщеplене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвили на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло статися?

— Десь між шостою й сьомою годиною.

— Ну, єгомость, як так, то я можу запевнити вас, що Цвях цього не зробив.

— Запевнити? А ви відки це знаєте?

— Від самого війта. Цвях нині по полудні ввесь час був у корчмі, впився, як штік¹⁾,

¹⁾ Штік — німецьке слово „Stock“, пень, зукраїнізоване, ще й із „іканням“

розпочав бійку так, що війт казав його заперти до арешту на цілу добу. Він, певно, і досі там сидить. Ні, Цвях цього, певно, не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть силкуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зідхнув важко, мабуть почувавши свою безсильність, і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я боюся...

— О, тепер єгомость можуть бути безпечні, — сказав Деменюк. — Той, що це зробив, нешвидко поважиться другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Цього я певний. Замкніться добре й не бійтеся нічого. Я ще на хвилину побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то вернуся зараз до вас.

— Добре, Гнате, добре! Вертайся, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно казав Деменюк і вийшов із покою.

О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку й опісля вернувся назад до свого покою. Ще хвилину стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зідхнувши, почав роздягатися. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчарування і прочуття біди заворушилось у його душі. О. Нестора обікрали! Хтось зручніший від нього поспішився, захапчив усю готівку! Таки „захапчив“! П'ять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишилося! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуче також нема надії! От тобі

й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалився перед Параскою! Та це ще не все лихо. Отой проклятий Деменук так собі, з доброго дива, кинув уже підозріння на нього. А ну ж не найдуть правдивого злодія, — готові, справді, його чепитися! В Гадині не на жарту мурашки забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадіжі, він усе таки чувся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув це добре — як запитують, то не буде могли спокійно говорити. Вид жандарма відмалку наповняв його несказаною тривогою, а що ж тоді, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим пір'ям на чаківі¹⁾), з карабіном і багнетом, коли почне накладати йому кайдани на руки, коли захоче „побалакати з ним“ сам-на-сам, то значить, вцідити йому пару раз поза вуха, або прикрутити йому на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з-поза нігтів виступила. Гадина був дуже чуткий на біль, страшенно боявся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки вискаже все, що знає й чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз ізнов із корчів у сад, добрався напому до хвіртки й вийшов на подвір'я. Та тут ізнов він майже лобом стукнувся об щось м'яке й трохи не скрикнув із переляку, коли те м'яке порушилось і обернулося до нього лицем. Була це пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркану плечима до хвіртки.

— Хто тут? — запитала пані голосно та з притиском.

— Я, — ледве вишептав Гадина.

— Що за я?

¹⁾ Чако — накриття голови в роді шолома.

— Гадина.

— Чого волочишся? Чому спати не йдеш?—
грізно, але знов таки не надто голосно говорила пані. — Не бійся, завтра до роботи годі тебе добудитися!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина й направився до кухні.

— А пам'ятай собі, — мовила в слід йому пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола малиника! Скільки разів маю тобі це говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому цього, але змовчав. Розказ пані у зв'язку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, поразив його в саме серце. Що це нараз прийшло пані до голови? Пощо власне завтра викошувати той бур'ян? Коли задля малин, то, косивши бур'ян, тепер нічого малинам не допоможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертався на своїм тапчані в кухоннім присінку й не міг заснути. Він прислухувався пильно до нічних шелестів, та, крім щебету солов'їв, крику сови та різкого, перериваного й незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала в пані.

У присінку було гаряче, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертався з боку на бік. Він не думав ні про що, не прислухувався вже, дрімав, а проте від часу до часу перевертався на своїй твердій постелі. Вражіння зовнішнього світу ще доходили до нього, але півсонний дух не міг уже прив'язувати їх до певного місця, держати в ладі. Границя між сном і дійсною правдою помалу-малу затиралася чим-

раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно реєструвала нові вражіння, що ще прибували. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули злегка двері одні, другі, здається, і треті й четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже обережно ходить босо або в тихолазах по підлозі. Шах, шах, шах, і тихо. Потім знов шах, шах, шах, і нема. Де це? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи це правда, чи ні. Шах, шах, шах, і тихо. Шу, шу, шу, гу, гу, гу... Якись шепти, якийсь ледве чутний гомін. А потім десь глибоко під землею довге, протяжне, жалібне стогнання: о-о-ох! О-о-ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав із поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах, шах, шах. Знов тихо. Потім довгий, різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і!

Це було останнє напівзамітне вражіння, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гади́на. При тому свисті, що тягнувся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражіння, вражіння блискучого, прямого, безконечно довгого мідяного дроту, завішеного в повітрі, в нього лишилося після того свисту, — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

XI.

На фільварку в Адася панувало велике оживлення. В кухні горить вогонь, варять і

смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпіхліра¹⁾, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку в пані графині, вони, ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до лісу, любувалися з горбка заходом сонця, а тепер власне вернулися до покоїв, курили цигара й пили вино. Розмова йшла цим разом зовсім на інші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, та й ще одної компанії, люди молоді, котрих публичні справи у ґрунті речі обходили дуже мало й для котрих вони були тільки вигідними шаблями, по котрих доходиться до гонорів, впливів, протекцій, значення. То ж тут, у своєму тісному гуртку, вони не потребували ставати на котурни і драпуватися в тоги людських трибунів,— тут кожний виявляв без ніякої жєнади²⁾ свої властиві чуття й погляди. Розуміється, пан Калясантій був героєм розмови. Ще під час проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрости про раси коней, про штуку продавання лісу на зруб, про те, як треба обходитися з хлопами, щоб удержати їх у послуші й залежності, і тепер власне кінчив свої глаголання на цю тему.

— Бо властиво про що ходить? Цивілізація — це квітник. Мужики — це гній, добрий тільки на те, щоб його соками годувалися, на його плечах виростали пишними квітками репрезєнтанти цивілізації. Коли вони спротивляться цьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками, о,

¹⁾ Гамазей, зсип збіжжя (Speicher).

²⁾ Не в'яжучись.

pardon, тоді не тільки для нас не стане ґрунту, але весь край станеться пустинею.

— Вони це самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: „коли кожний схоче паном бути, то хто буде свині пасти?“

Тадзю тим часом у другому покою, взявши під руку Адася, ходив із ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось нестae? Ти чогось маркітний?

— Я? — напівздивованим, напівтривожним голосом відмовив Адась. — Ані мені сниться.

— Не крути! Переді мною не скриєшся. Я ціле пополудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бійся, це людська річ. У мене знайдеш на тім пункті повне співчуття.

— Співчуття?..

Адась знов видивився на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і, силкуючися на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло мені, ну, та я... Сьогодні їду з вами до Львова, то вже там якось... А, властиво, знаєш, не мені, а мамі потрібно.

— Ну, а довг у касині?

— Чорт би їх побрав із казино! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а скільки ж тобі треба? Знаєш, я тепер трохи при грошах, що в мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — гаряче промовив Адась, стискаючи його руку. — Мені так двісті гуль-

денів вистарчило б наразі вповні. А за тиждень або два... на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо вийняв із портмонетки 200 гульденів десятками й дав Адасеві, потім вернувся до товариства. Адась тим часом вийшов до сіней, заглянув до кухні й крикнув, щоби квапилися з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського ф'якра, стояла злягоджена до дороги його таки бричка. Коні ще стояли у стайні і хрупали прив'ялу конюшину.

Адась вернувся до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантий силкувався забавляти їх, показуючи, як робиться вольти¹⁾ з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо, насупившись, ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелю й кутив цигаро за цигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби²⁾ й пістолети.

Подали вкінці вечерю, і гумор молодих людей зараз піднявся на цілу октаву. Розмова оживилася, почались жарти й сміхи, навіть Адась повеселішав, хоч щохвилі якось боязько позирав довкола, немов дожидаючи от от якоїсь неприємної вісти. Після вечері внесли цілу батерію пляшок, і Адась, попросивши Тадзя, щоб на кілька хвилин заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвиличку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

¹⁾ Штучки деяких грачів, щоб швидким рухом рук, замість однієї якоїсь карти, покласти другу.

²⁾ Рушниці.

П'ють паничі, забавляються. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, із кожною хвилиною живіші, голосніші стають їх розмови. Дим від цигар синявими клубами стоїть під стелею, два Адасеві лакеї раз-у-раз відкорковують пляшки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут живете в тій пустині? — обзивається пан Калясантій до одного з лакеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, невже так без молодих дівчат обходитесь?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лакей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс... і на гриби й на ягоди...

— Ага, а ви немов на рогачці¹⁾ стоїте й мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють цю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно регочеться пан Калясантій. — Ще я б, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій, ось порожній келишок. Налий собі вина й випий! Зараз!

Лакей не дав собі цього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантій, — він любить так... за дівчатами?..

— Цього я не знаю, прошу ясновельможного пана. Це не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутишся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: „Мацьку“ — чи як тебе кличуть?

¹⁾ Рогачка, чи рогатка — її ставлять на нових дорогах (мурованих, мощених), щоб за зібране мито покрити кошти дороги.

— Антін.

— „Антоне, я хочу, щоб нині та й та дівчина до мене прийшла“.

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоб пан Адасть так таки...

— Ну, Кайцю, — перервав цю індагацію¹⁾ Тадзьо, — досить того. Я заступаю місце господаря й не дозволю, щоб поза його очима ти компромітував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий балакав пан Калясантій. — Що тут за компромітація? Людська річ! Аджеж я певний, що наш дорогий, коханий, поштивий Адасть і тут так само, як у Львові, не живе монахом, а оті його старі служниці побільшують моє підозріння. От тим то я, як старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із цього тобі не буде ніякої користі, — флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я міркую, що він і тепер пішов десь на якесь rendez-vous з якогонебудь Дафною або Хлоєю.

— Це дуже може бути, — задумчиво сказав пан Альфонс. — А справді, резолютний²⁾ хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди й пощо йде!

— Оце то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій. — В таких справах

1) Інדהгація — таке випитування, яке провадять судді, щоб одержати відповідь, якої їм треба.

2) Резолютний — рішучий.

треба бути резолютним. По-вояцьки або по-шляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо тим часом за Адасева здоров'я! Niech żyje nam¹⁾!

Всі встали з місць, підняли чарки й півп'яними голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половині такту ввірвався. В сусіднім покою, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почувся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А це що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторилося. Лакеї стояли зачудовані, чи перелякані, і жаден із них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих із другого боку стукано. Двері були замкнені, і ключвийнятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значигь: не знаю? Рушся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинулися сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придався до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

У відчинених дверях спальні показалася висока, струнка стать сільської дівчини. Напівсонними, напівздивованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де вона, дівчина дивилася на паничів, що, побачивши її, всі збіглися й цікаво приглядались їй.

¹⁾ Хай живе нам!

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій. — От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив із усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший, і що ця красавиця, справді, варта, щоб нею заопікуватися, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина тим часом усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола й не мовлячи ані слова. Тадзьо обернувся до одного з лакеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш цю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зветься. Служить...

— А, служниця! Ну, а панич із нею... теє то?

— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли й як вона сюди ввійшла.

— Як то, ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А це що таке? Яким же способом вона сюди дісталася?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивлялася, а тільки обернула на нього свої палкі, чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруження, немов би мозок її, убезвладнений чимось, на-

дармо силкувався розрухатись і дійти до ладу з тим, що його оточувало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дісталася?

Маланка все ще вдивлялася в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок її в нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та це протвердження не було для неї приємне. Бачучи себе в панськім покою, при горючих лампах і серед купки тих цікавих, напівп'яних панів, вона страшенно перелякалася. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечера, що запізнилася додому, та тільки одного не розуміла, як це сталося, що вона після обіду і склянки вина, котрим почастував її Адась, могла так твердо заснути, чого це голова в неї болить так страшенно, і в роті чути такий поганий смак, і як це сталося, що замість Адася вона опинилася в товаристві оцих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що ж це я наробила! Я вже давно мусіла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов би хотіла проміж панамі пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узялася? Як ти ввійшла, що тебе ніхто зі слуг не бачив?

— Я з паничем... Я ж не сама...

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантій. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивилася на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може б, ти і з нами погостилася? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут із нами, напийся вина! Гей, ти, хлопе, дай сюди келишки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантій. Усі вип'ємо на здоров'я гарної Малані, чи ти справді так називаєшся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на́, не бійся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келишок із вином. — Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого ж ти так стоїш? На́, бери й пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинулася наперед, відсуюючи своїми крепкими руками набік улазливих паничів. Пан Еміль похитнувся й розлив вино на підлогу, а на пана Калясантія наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни й вилив на себе все вино не тільки з келишка, але й з пляшки, котру держав у лівій руці.

— Ах ти, худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментального слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти тручаєшся?

Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рвалася знов, щоб вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясантій. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось із панського покою.

— Сам ти злодій! уся облившиися полум'ям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотився на підлогу, а сама кинулася до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантій, Тадзьо й Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішуче Тадзьо, — ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, це не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — зі слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В ту мить лакей, що був упав на підлогу, зірвавшись, прискочив до неї і зі злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти, негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпатися? Чекай, ми тебе зв'яжемо й жандармам віддамо. Вони з тобою інакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ця погроза була для Маланки, мов удар обуха в тім'я. Вона змалку страшенно боялася

жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідали про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на неї дивитися, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: „зłodійка, зłodійка!“ І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рватися, в-одно повторяючи:

—Пустіть мене! Пустіть мене! Я не зłodійка!

Почалася коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоем придивлявся тій сцені) кілька минут моцувалося з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лице так, що йому бризнула кров із носа, потім штовхнула у груди лицарського пана Калясантія, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той зі зойком повалився на крісло. Та вкінці вдалося її перемогти. Один лакей ухопив її за праву руку й закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти, гадюко! Ти, безпутнице! — люто кричав пан Калясантій, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як із нами боротися! Гей, хлопці, в'яжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно, і тільки зі сусіднього покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він далі й, засвітивши у спальні свічку, примкнув двері від покою.

По хвилі розлягся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що всі інші панови в покою аж здригнулася.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючися з місця, пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її справді варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю, держачися обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її... Адже це звір якийсь, не дівка!

У спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантія та важке сапання Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухувалися, їх лютість помалу втишувалася, верталася холодніша розвага, і в серці в кожного робилося якось несмачно, а далі чимраз більше бридко й погано. Усі почули, що на їх очах, при їх допоміж і співучасті сталося ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх пляни й надії, що вони, перед хвилиною ще весела й безжурна

компанія, оце неждано негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як це сталося? З чого це пішло? По-що, для чого це так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, незвичайна, ні з чим не зв'язана, нічим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись із її вражіннями, не вмів дійти до якогонебудь ладу. Всі вони сиділи, понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене цигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішуче, що ти крайня худобина!

В ту мить із лускотом відчинилися двері покою, що вели з передпокою, і в них показалася постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссям, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице його було образом тривоги й перестрахи.

Це був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він, впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик ще онтам, за городом буди, я чув, як вона кричала: „Татку! Татку! Рятуйте!“ Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздалося страшенне, пронизливе стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинувся туди, відчинив двері і, бачучи, що там діється, заревів, мов скажений, так, що паничам здавалося, немов увесь фільварок захитався у своїх основах від цього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов би хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантія — потім довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шепотом та важким хлипанням. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено вийшов на подвір'я й велів чим швидше запрягати коні, потім відчинилися двері спальні й вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькові рами, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обоє вийшли геть із покою, і за хвилю були за обрубом¹⁾ фільварку, мов дві безтілесні тіні потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще пару мінут пройшло, і гості, не дочекавшись Адася, посідали на ф'якра й на Адасеву бричку й веліли візникам їхати як мога швидко.

В покою, де недавно перед тим відбулися всі оті потрясаючі сцени, ще світилося, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси й також блідий, як стіна. Та лакеї цього не завважили, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

Що тут сталося? — запитав Адась, озируючись довкола.

— Ні... нічого... про... прошу ясно... ного пана, — пробубльотів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так.

¹⁾ Обруб — межа (польське: obreb).

— Чому на мене не чекали? Що це значиться? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув це останнє слово, немов би нараз наступив на гостре скло, і воно вбилося йому глибоко в босу ногу... Він побачив свою спальню відчинену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене...

— Що тут сталося? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого... Що ж би... мало...

Адась прискочив до одного з них, мов у нападі скаженої лютости, вхопив його за груди й, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над вухом:

— Мерзений! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей, увесь тремтячи й ледве видушуючи з горла слово по слову, оповів коротко, що сталося. Оповідання це неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лакеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столі на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі у світло лампи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літнє сонце золотим колесом не викотилося з пурпурової мряки й не зазирнуло крізь вікно до його покою.

ХІІ.

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розлившись безбережним морем понад землею й позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тільки, щоб тим виразніше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли непорушно, мов незлічимі полки, готові в далекий похід. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці похилилися з легким шелестом під тою долонею, потім піднеслися вгору, випростувалися і стали тихо, непорушно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця вийняла з мішечка жменю золотого піску й кинула його в простір: розсипалися золоті зернятка й почали літати довкола, обережно, звільна пробираючись крізь густі тіні та стовпи мряки, крутячись над млаковинами¹⁾, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвилику на одному місці; це палахкотіли часті на торських багновинах блудні вогники. Деякі з них, гуляючи понад сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні, та тільки сміліші зважувалися вверчуватися глибше в ту темну гушавину на те тільки, щоб по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч цим не вдовольнилася. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав горох на трави,

¹⁾ Млака, млаковина — мокра сіножать.

на листки, на квітки, чіпляючись гострих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібненькі перли на шовкових волосочках, що встелявали листя деяких рослин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши весь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенулася—і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом—ніжним та таким дошкульним, що, здається, і старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посипалися вниз. Замовкли солов'ї в гущавинах, вітер притаївся так, що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, брешучи протяжно та меланхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якимсь німим ожиданню.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула хвіртка, що вела з двора до саду, і, осторожно ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї, і, мов в'юн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула й немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду так, що садівник, котрий у своїй будці прокинувся було при скрипі хвіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого й чуючи надто хропіння пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, притаєна в пітьмі на яких десять кроків від будки, ти-

хенько поповзла далі, мов гадюка, пробираючись крізь корчі й високі лопухи. Виповзши зі саду, чорна поява випрямилася, відідхнула, стрепенулася, щоб стрясти зі себе грубі краплі роси, що понависали в неї на волосся, на лиці, на руках і на одежі, і бігцем пустилася далі стежкою поперек сіножаті. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинилася, вийняла з-під поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напوماцки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка й, міцно скрутивши звиток, замахнулася, щоб кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка, і, подумавши хвилинку, пустилася бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувалася й творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і щодуху побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинилася, присіла, слухала. Що це таке? Серед ниви немов щось ворухиться? Чи то дикий кабан картоплю рие? Та ні, дикий кабан був би чорний, а це біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга біла поява випростувалась на хвильку, це була жінка, селянка, з мотикою в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько,

хильцем, майже повзучи, пробиралася далі, раз-у-раз тривожно озираючись. Ось біла поява знову схилилася, чути її сапання й удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зідхання, якісь слова, чи то молитва, чи прокляття, та нараз що це? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втопаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Це тонкий, дівочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на Бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала, не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч дівчина, що ридала, і її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла, скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогодні щастя. Ледве пройшли ті двоє, коли це заскрипіла брама в фільварку, роздався тупіт кінських копит, і по хвилі дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка знову схилилася вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямилася й, не вважаючи на свою дотеперішню обережність, пустилася бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула щосили:

— Гей, гей!

— Ой, Господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю й, покинувши мішок і мотику, пустилася тікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив

тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернулася, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою, — вона стояла ще якийсь час на місці, мов остовпіла, ловлячи вухом далекий туркіт бричок по селі, ще даліше гавкання собаки й ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздався голосний протяжний свист:

— Фіііі! фі-фі-фііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихіше, даліше, невиразніше, поки туркіт їх не злився з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зідхнула, перехристилася і звільна, обережно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок із картоплею й мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своєму місці. Та жінка вже не всмілювалася копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і знов поповзла як мога швидше долі низом аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тривожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона знов зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обійстя коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинилася на хвилину, а далі заглянула

крізь шпару в паркані. В Гердера ще світилося, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але щодуху поповзла далі, христячись та шепчучи „Отче-наш“.

Ось вона зупинилася і скрутила в бік на вузьеньку стежечку, що вела до перелазу; ось, стогнучи, почала перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли це разом по тій же стежці, тільки з протилежного боку, надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу, так нагло, що вдарились о мішок із бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а це що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А це що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка й пустила мішок, котрий так і гепнув під ноги переляканій постаті.

— Це ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, Господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Це відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе війт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в корчмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі й

виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив, ой, Господи, жінко! Що я тепер бачив!..

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилиною, він увесь затремтів, скулився і притулювся до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилиною мало що не крикливий, тепер знизився до ледве чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой, жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двору носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!..

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив!.. Господи, та ти б на місці вмерла, якби ти таке побачила. Ще досі дрож по мені проходить, як про це погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоб нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз-у-раз христячися та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого й вузького, як кишка, городу, в котрім були всього чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана й давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленасті верби, що служили разом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світилося. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на призьбі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилився до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе й почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой, Господи! Та не може бути! Ой, мати Божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бійся Бога, чоловіче! Це не може бути! Ти п'яний! Тобі приснилось!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тіїчко¹⁾ брешу! — клявся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, Господи! Що ж це таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломила руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе зваять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях, мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же це може бути, коли я нічого не винен?

— А от бачиш! Згадаєш моє слово! Ой, Господи! Що ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журишся? Коли це не може бути. Адже я бачив...

— Волів б тобі очі повилазити, щоб ти і світу Божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Якби побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

1) О-тіїчко — трошечки (тільки, тідько).

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу, і прошу тебе, милим Богом тебе закликаю: іди заразінько там і влізь до арешту, ляж і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я застала ще тебе, що спиш, розумієш?

Цвях подумав хвилинку, а далі, зірвавшись з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулився удвоє й побіг огородом знов туди, відки перед хвилею прийшов. А жінка, посидівши ще хвилину на призьбі і прошептавши молитву, пішла до хати й, не передягаючись, у мокрій сорочці, лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, оберталася з боку на бік, раз-у-раз січучи зубами, важко зідхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця-ніч бачила все те, чула все те, бачила ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та проте вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам якнайбільше дикої поезії, дошкульного жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію й заповнювати її тисячними вроєними страхіттями, більшими й страшнішими від дійсної дійсності. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації й костюми. І поки отут, у тому тихому, темному куточку землі мовчазливі, перелякані, напівсвідомі

актори відіграють страшну, криваву драму й роблять усе, що треба, щоб її зав'язкою підготувати незнану їм розв'язку, чарівниці-ніч тиссячами таємних очей слідить за кожним їх кроком, зазирає їм у вічі, в руки, в саму глибину душі, шепче їм до вуха таємничі шепти, незрозумілі, а такі страшні, що їх кров від них льодом стинається, воля чується немічною, вся душа, мов тростина, від вітру хилиться за подувом таємного фаталізму. Пітьма довкола. Свічка меркоче, мов життя, що догасає. Глибокі стогнання проносяться мов десь із-під землі й потрясають не тільки душею людською, але, здається, і основами всієї природи. Гарячково бігають актори кривавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, міркують, радяться, а все без зв'язку, без плану, мов у помішанню, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де б їм зовсім не треба глядіти, то бачуть притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестрашу. Тихі шепти. Це один позирк — страшеного лица нема при вікні. На двір! — Нема нікого, не чути нічого! Це був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці-ночі.

— Гі-гі-гі! Гу-у-у! — роздається нараз проразливий регіт тут же над їх вухами. Їх серця завмирають, кров збігається до серця, тіло холоне. Та по хвилині груди підносяться звільна, вертає притомність і застанова.

Це сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Це новий жарт старої чарівниці-ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туррр! Ці, ці, ці, куїть!

Це соловейко щебече-примовляє на вишеньці, під самим вікном кімнати, з котрої від часу до часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливається, величає чудову літню ніч і мерехкотливі зорі, і запахущі липи, і рожеві та білі квіти, що дрімають, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко, далеко на схід і там уже починають наливатися ледве помітним зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від цієї хвили всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю й її грішних та бідних дітей, наводить бодай хвиловий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці й нового страждання...

ХІІІ.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, невловиме та чутке й могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чулося щось, мов глибоке, на силу здавлюване зідхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захопувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарного неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично й супокійно вириналило у своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, криваве озеро; воно невдержимо котилося зі сходу чимраз вище, залило пів неба й виявляло тривожній, безсильній, грішній землі по-

червоніле від гніву лице грізного месника. Та ось східній край того кривавого сяйва почав наливатися золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із цього горнила виринуло осліплючоярке, грізне, нестерпуще для людського ока сонячне лице. Швидко й мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кість від кости й тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вированням, ще ледве згустівши з космічних газів, розжарена, відірвалася від його величного тіла й, мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотилася в темний і холодний простір, щоб якусь хвилину — кількасот мільйонів літ — пожити на волі, окремо від своєї могутньої матері, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув чималий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптатися, розвела собі чимало всякого „дробу“, що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапиться, б'ється та товчється між собою, родиться й гине, мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично й маєстатично дивиться сонце на цю дивовижу, котру воно ж і допомогло виплодити. Воно любить її, інтересується нею, як дитина забавкою, і приглядається тим день-у-день новим і вічно старим перемінам із таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на

торецький двір, у вікно офіщини, то в тій же хвилі мало охоту відвернутися, і з докором люб'ячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але це їй не вдавалося. Сонце, побачивши її змагання, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті промені! Далі наперед! Січть оцю млу! Колить її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати заховати зле діло! Все виясняйте, все виводіть на світ Божий! Нехай не дармо люди звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття¹⁾ панувати над світом!

І вже холодна мряка почала рватися, шматкуватися на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зідхання стижу й болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинувся, той із тривогою озирався довкола, не знаючи, що сталося на світі, далі христився й шептав:

— Дух Святий при нас і при хаті!

В торецькому дворі всі ще спали. Хоч починався робочий день, та тут ніхто не спішився ні до якої роботи. Навіть пахтяр, прокинувшись на хвилину й підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, у знесилі опустив знов голову на тверду, сіном напхану подушку і в

¹⁾ Заховавшись (польське: z ukrycia).

одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також, мов забитий; не його діло було самому будитися; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам збудитися й подоїти коров, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожна проспана хвилина була дорожча від золота. А дворакам нікуди було спішитися, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та проте важка, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором цього ранку, швидко вділилася й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим, заржавілим ножем різав сонну поранкову тишу, просверлював слух тих, що спали у дворі по різних закамарках, і всюди будив якесь прочуття лиха. Садівник, почувши те виття, зірвався на рівні ноги й, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і знов, піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він піднявся зі свого леговища й вийшов зо всім із буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса.
— А тобі що таке? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря й почав лашитися до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребті починала їжитися, і він, видимо, силкувався, щоб знов не розняти морди й не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не сталося тут щонебудь нечисте, борони Господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззиратися по саду, та, не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса зі собою й подався назад до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись заспокоїти його, — не бійся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старався порозуміти його бесіду. А бачучи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинувся в каблук і, обкрутившись так зо два рази, ліг, положивши голову на задніх лабах¹⁾, і заснув.

Та спокій уже не вернувся у двір. Правда, солов'ї сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки горобці в листю дерев цвіркали та пищали, мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа прив'ялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заревла звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на цей голос ніхто не входить до стайні, вона заревла у друге, а за нею підня-

¹⁾ Лаба — нога.

ли голос і другі. Понісся той голос по подвір'ю, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоїку — пахтяра, котрий відразу зірвався на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки¹⁾, і, воркотячи щось спростання, пройнявся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ревуть, а ти вилежуєшся!

І Гапка в кухні пробудилася від цього реву. Вона протерла очі, шепнула „Iezus, Maria“ й, підвівши голову й бачучи, що вже „день, як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка реве на припоні, а вони вилежуються якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб йому світу Божого не видіти!

І, знявшись з постелі, вона налила собі води в миску, почала митися, а опісля, чешучись, завела на весь голос;

Usłyszałam słiczny głos,

Jak Maryja wola nas:

„Pójdźcie do mnie, moje dzieci,

*Wzywam was, ach, wzywam was!“*²⁾

І в стайні почалося життя. На підрі над стайнею на купі соломи прокинувся Гадина. Відки він тут узявся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Це діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра цієї ночі не спала коло пані. До тайн минулої ночі належало й

¹⁾ Цюпка — малесенька кімнатка.

²⁾ „Я почула чудовий голос, як Марія кличе нас: „Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, ах, я кличу вас!“

те, як вони найшлись обое й яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від реву корови, Гади́на протер очі, сів і хвильку пригадавав, де він і що з ним діється. Крізь діри в да́сі зазірало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гади́ну й вияснило йому його положення. Він схопився на ноги, оглянувся довкола і, уздрівши одну ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому й, термоячи її за плече, скрикнув із переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі у дворі побудилися, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадається. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи відповіді розіспаній Параски, він зіскочив із підрі на солому, що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвір'я, озирюючися, чи хто його не бачить. Переконавшись, що на подвір'ю пусто, він схилений, як кіт, прошмигнув у напротивні двері й, незамічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збиратися, свистати й співати, очевидно стараючись, щоб його почула Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні й почав митися. Гапка вже вичесалася й заходилася розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєшся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бійся, ще пороблю ту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі доктори ради дати не могли, ти пєся віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люди добрі, — кричала вона, обертаючися до дверей, в котрі ніякі добрі люди й не думали входити, — оця блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поламаю, ти, басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркоталася, — лагідніше промовив Гадина, обтершись рушником і розчісуючи своє патлате волосся, в котрім іще стирчали стебла соломи. — Я ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши правду, яке в тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман¹⁾? Ясна пані сама тебе за те не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки мозолю, щоб вам наварити жерти, а ви хоч би щонебудь робили! Чи стиду не маєте, чи Бога ані крихти не боїтесь, бігме, не знаю. Але не бійся, все те буде вам пораховано! О, дубельт²⁾ вам це порахується, кожна кришка, котру ви задармо зіжрите!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, побачиш, як зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то і двох закасю. Правда, на чужім робити, чорт знає кому й пощо, мені не хочеться. Та й кому б це хотілося. Але нехай но я на своє стану!..

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язык

¹⁾ Окоман — економ.

²⁾ Дубельт — подвійно (німецьке: doppelt).

крепкі були й також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой, ой, ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потраплю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу звариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, якби ти це зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина й вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала, як убита. Перший раз від довгого часу цієї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не прокидалася, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкинувши руки, віддихала глибоко й рівно напіврозкритим ротом, причім губи її від часу до часу легко порушувалися, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ця духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заревіла, ані коли спів Гапки лунав по подвір'ю, ані коли Гадина клепає і набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна туркотів візком, їдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давніше спів солов'я будив її зо сну, скрип хвіртки, лускіт батога або якийнебудь інший да-

лекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довгій важкій слабості прийшов до здоров'я і вперше заснув покріплюючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні; хтось, входячи, поспішно, в сутінку спіткнувся о масницю, котрою підперті були двері й, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотилася набік. Пані Олімпія й від цього гуркоту не збудилася. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеться, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшно щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку, пані Олімпія спить, не прокидається. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважується торгнути; підносить іще раз і ще раз опускає, пані Олімпія не чує цього, лежить, мов нежива, та дихає рівно і спокійно в тихому, глибокому, здоровому сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче. Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючися з місця.

— Це ти, Параско? — промовила пані звільна. Що то, вже рано? Але то я чудово спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

— А що там таке? Що сталося?
— Ой, прошу ясної пані! Нещастя! Страшне нещастя!

— Нещастя? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи цього слова, мовила пані. — Що за нещастя?

— Ой! Страшне нещастя! Їгомостя вбито!

— Їгомостя? Котрого їгомостя?

— Та же нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, про що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бійся Бога, Параско, що ти кажеш? То не може бути!

— Правду кажу, прошу ясної пані! Прошу піти подивитися! Я зирнула лиш іздалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, увесь у крові!

— Господи! Що за нещастя! — шептала пані й почала вся тремтіти, мов у лихорадці. — Що це може значити? Адже це страшенна річ! Адже це до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зідхаючи, вона встала, вмилася і, впорядкувавши прихапцем волосся та убравшись по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні й, ледве переводячи ноги, поспішала до офіцини.

XIV.

Сінешні двері тої офіцини, де було помешкання о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли у присінку, це були: Гапка, садівник і Гадина. Цей останній, вибравшись косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері

офідини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були наростіж отворені, а, зазирнувши до середини, побачив, яке нещастя сталося з о. Нестором, і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла у дверях помешкання о. Нестора й не сміла ввійти до середини. Люди розступилися мовчки перед нею. Всі були бліді й перелякані.

Та що тут сталося? — зламаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастя, — відповів садівник, — єгомость убиті! Адить, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешніх дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були відчинені, а насеред покою, близь ліжка видно було непорушну, темну масу. Тільки привикнувши до сутінку, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкинений на землі, обернений головою до порога, в калюжі крови.

— Господи! — скрикнула пані, зирнувши до середини, і перехристилася. — Відверни й заступи від такого.

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та у глибині її душі кричало щось:

„Не дайся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!“

— Треба зараз послати до жандармів, — буркнув садівник. — Тут, очевидна річ, що якийсь кримінал стався.

Ці слова були для пані Олімпії мов перший постріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були все-редині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а, може, і не належиться¹⁾... або я знаю?

— Хоч по війта треба послати, — доповів її думку садівник. — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивилися на неї. Такий здогад нікому з них і в голову не прийшов від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого у кров'яній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив цьому, та проте всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямитися.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближче! Адже чоловік! Хто знає, чи є пощо кликати війта й жандармів. А коли треба буде, то, ясна річ, покличемо.

Ці останні слова, висказані спокійно й рішуче, трохи направили неприємне вражіння, яке спочатку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, обережно, ненастанно озираючись довкола, всі пішли наперед. У передпокою не добавили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона,

¹⁾ Не належиться — не слід.

як здавалося садівникові, уникала якось дивитися на о. Нестора, тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивлятися по покою.

— Тут усе в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб якінебудь злодії...

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Їгомость живі! Їгомость ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тим часом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло й волосся усе у крові, сорочка на грудях також кривава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокому сні. Зрештою, він був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стрясась над ним уночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась у селі тим, що вміла „давати раду“ у випадках наглої й тяжкої слабости.

— А я би радив зараз післати по війта й жандармів, — мовив садівник, роззираючись по покою й передпокою. — Онте вікно в передпокою відчинене, туди міг увійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Але ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при допомозі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані тим часом стояла, мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника знов укололи її, мов шило.

— Ану, переконайтеся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона, видимо силкуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору й попхнув вікно, щоб його відчинити. Показалося, що вікно не відчиняється. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груді роздалося глибоке, протяжне, болюче стогнання:

— О-о-о-о! О-о-о-о!

— Живий! Живий! — знов, мов перелякана, скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на нього, але зараз же відвернулася, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Хай ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тим часом промила чоло й лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки оцей один синяк, із которого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на грудях відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кривава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Несторі, але рани на грудях не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді впокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе й поглянула зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилиною. Блідий, мов труп, непритомний іще, він проте дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як той, що конає. Рана на горішній частині чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора цаля¹⁾, шкіра тоїсла, і з розсілини плила ще й досі кров. Приглянувшись уважно, пані Олімпія спокійно й рішуче промовила:

— От іще люди! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що вдумали! А то простісінька річ: о. Нестор уночі впав із ліжка та й об щось тверде вдарився головою. Це з ним уже пару разів траплялося, тільки що досі ніколи так не розкалічився. Ну, та це ще нічого такого страшного. Кілька день полежить та й буде здоров. А ви вже зараз і війта, і жандармів! Тьфу! Доктора... хіба що доктора треба спровадити, та й то не конче. Рана зовсім не небезпечна. Потовкся трохи, закривавився, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, скільки тут крові з нього зійшло. І молодого б це ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було впокоювати, а котрому проте власне чуття шептало, що тут щось та не так.

¹⁾ Цаль — колишня міра, ширина великого пальця, дванацять цалів ішло на стопу.

— Прошу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Та й о що би тут таке могли вдаритися? — неосторожно вмішався Гадина.

— І що ти тут мішаєшся? — офуркнулася пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, яким кинула на нього пані Олімпія, і котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов із покою, взяв косу, що стояла сперта о стіну знадвору, і, обійшовши хвірткою через сад до огородця перед вікном офідини, прийнявся завзято викошувати високий бур'ян, що заповнював той огородець зеленню, цвітами та запахом свіжої ростинности.

В покою тим часом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійному сні, чи в якійнебудь слабості кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарився о щось тверде, хоч би об дерев'яну ніжку ліжка або о хлопця до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немов би старалася вмовити в себе і в усіх окружающих певність і віру, що саме так, а не інакше воно сталося, а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставалася звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, із котрим нема що й носитися. Цей погляд силою мимовільної сугестії швидко вділювся не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовір-

ливому садівникові, котрий якийсь час інше щось воркотів, пильно придивлявся то до кантів¹⁾ ніжки, то до „хлопця“, о котрий о. Нестор звичайно ззував зі себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напівпереконаний, здвигнув плечима й похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати? Коли ясна пані кажуть, що це вже не перший раз він так спадає з ліжка...

— Авжеж, авжеж! Я це найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені не раз це говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! За випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікові. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоб тут хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Якби злодії були, то, певно, не таку б замішанину лишили. Шукали б грошей, ну а знаєте, як чужі люди грошей шукають, та ще вночі, то не дуже про те дбають, щоб усе в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чимраз сильніше переконуючись про правду слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — вмішалася в розмову Параска, що, забираючись косити траву в городці, посмотрив²⁾ оці сінешні двері. Так

¹⁾ Кант — край, берег (з німецьк. Kant),

²⁾ Посмотрив — попробував, налапав.

якось припадком посмотрив, двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою й до покою єгомостя обое наростіж повідчинювані. „Відразу“, — каже, — „мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикався“.

— Ну, ну, ну! Замикався! Це вже він бреше! Часом замикався, то правда. Але часом... звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, та й забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — підтвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Геј, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре б було змити йому груди й плечі зимною водою, може, так борше прийшов би до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну ко, піддержіть його! Здіймайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити й натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав огник свідомости. Стогнання зробилися живіші, голосніші, та з-поміж них почали прориватися не-виразні, вривані слова.

— Ой! Бо... лить! Ой... як же тя... жень... ко! Голова! Де мо... о... я голова? Хто ме... е... е... ні голо... о... ву взяв? О... ооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи цю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закривавлений сорочці класти? Доктор приїде, люди поприходять, де ж це можна, щоб пан-отець так лежали.

І вона, не гаючись, вийняла з комоду білу сорочку й наділа її на о. Нестора, котрого опісля три жінки при помочі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська¹⁾ так, щоб хорому було якнайвигідніше.

— Я радив би до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Це на такі рани дуже помагає.

— Не бійтеся, ми це й без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов поратися коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закривавлений рушник та губку. О. Нестор при найлегшій дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапався пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно, біль був страшний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла у пляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоївся, і здавалось, що заснув.

¹⁾ Ясько — маленька подушечка під голову.

— Не треба йому надто докучати. Вступімся від нього, лишім його у спокою. Як трошечки проспиться, то сон покріпить його, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати, — дбаючи про спокій хорої дитини.

Перший садівник послухав її слів і, вклонившись їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води й вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм. — Аджеж не випадає, щоб отака калюжа крові тут лишалася. Вимий добре й піском посип. Нині літо, швидко висохне; а хорому це не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, пані аж легше відіхнула.

— Ой, Господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки. — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке вбивство не сталося! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, якби, не дай Боже, справді щось таке сталося на моїм обійсті та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила б того стиду, того людського поговору! Та Богу дякувати, що цим разом відвернув від мене нещастя! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимось острахом вдивлялася в бліде, старече, напівтруп'яче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також вдивляючись в о. Нестора. — Щось мені та його рана не подобається. Вона, мабуть, тяжка, тяжча, ніж мені зразу здавалося.

— Тяжча? Як то тяжча?

— Боюсь, що то не тільки шкіра прорвалася, але під нею й кістка проламана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнулася зраненого місця, то здавалося, що кістка подається під пальцем.

— Алеж, Гапко! Якби кістка була проламана, адже там під нею мозок, то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Це ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здається, що мозок у нього порушений, то вже Бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов із докором, але з таким якимось відтінком бадьорости в голосі, що бистріший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при такому ореченню¹⁾.

Власне прийшла Параска з водою, і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідання. А ти, Параско, будь тут, а якби хорий прокинувся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоб хтось раз-у-раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, та ж маємо... Господи! А я загуталась²⁾ та й про головне й забула! А ще сюди йдучи, думала про нього, Гапко! Що це значиться, що Деменюка нема? Де Деменюк?

¹⁾ Оречення - вислів погляду, присуд (поль. *orzeczenie*)

²⁾ Загутатись — загавитись, зайнятись тим, що довкола.

— Не знаю, прошу пані. Я від учора з вечора його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані вночі, ані нині рано.

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвір'я. Пані Олімпія зирнула в гордець перед вікном, де Гади́на вже докошував бур'ян.

— Слухай, Гади́но, — обізва́лась пані — ти не бачив де Деменю́ка? Коло є́гомостя треба б комусь раз-у-раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменю́к був би до цього найліпший.

— Я бачив Деменю́ка, але не нині, а ще вчора вночі, — мовив Гади́на.

— Вночі? В якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибала на подвір'ю.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— У помешканню є́гомостя. Є́гомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти це бачив? Як чув?

— Я ходив по саду... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрався... дивлюся з тамтого боку, в вікні в о. Нестора світло. Я підійшов під вікно й бачив...

— Що ж ти бачив? Що? — поспішно питала пані.

Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлилася смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гади́на не бачив

цього. Він стояв із косою в руці й похилив лице вниз, бачучи по невчасі¹⁾, що непотрібно вирвався з цим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхувався Гади́на. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: „Хто там?“ Відповідає: „Я, Деменюк“. О. Нестор відчинив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти...

— Про що?

— Або я знаю, про що? Я не міг чути. Те тільки я чув, що Деменюк сказав: „Іду до Гердера“.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здається, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замок.

— Ну, а потім що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела цей перший протокол із Гадиною в чотири очі, спершись руками на плоті городця; за плотом, віддалений кілька кроків, стояв Гади́на з косою в руках. Гапка

¹⁾ По невчасі — не в свій час, невчасно (польське).

зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані й Гади́на говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи заспокоєна словами Гади́ни, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй цей бур'ян і знеси його до стайні, а потім прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвір'я до свого помешкання... Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь неспокій затріпався в її душі. У грудях зробилося так тісно, що їй формально було страшно ввійти між чотири стіни свого непривітного помешкання. І вона пішла далі, до руїн старого двору, вигоном до вулиці, а в її голові вертілася все одна думка:

„Бестія цей Гади́на! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду це від нього! Він мені мусить усе висповідати! Тільки помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ця півгодина мене змучила! Та це ще нічого. Що то далі буде?

В тій хвилі очі її, схилені вниз, мимохіть якось піднялись угору, визирнули на вулицю. І в тій же хвилі ноги під нею заделькотіли, у грудях сперло дух, немов би й серце перестало битися; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці, мов укопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона

тепер побачила, хоч це була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патрулевий жандарм, у чаку з когутячим пір'ям, у мундурі і з карабіном. Побачивши паню дідичку, він засалював їй, та, на диво — і це власне зробило на пані таке могуче вражіння — не мінавав двору, а скрутив із дороги й почав іти прямо до пані Олімпії.

XV.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження¹⁾. Досі вона чула себе так далекою задля свого соціального положення від людей того роду, що, хоч не раз бачила в селі постенфірера²⁾ Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї у дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий, чи злий, спосібний, чи неспосібний, і до чого власне спосібний, а до чого ні — цим вона й не думала інтересуватися. То ж не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближатися до неї й коли вона інстинктивно почула в душі, що з цим чоловіком прийдеться їй видержати першу й, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього так, немов би перший раз у життю його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованням, досвідом, знанням вищого світу й освітою, щоб відгадати, проникнути душу, думки й намір цього плебея, одягненого в мундур, від

¹⁾ З видження — з обличчя (польське: z widzenia).

²⁾ Начальник жандармського поста (нім.), старший десятник.

котрого чути було запах препаратованого спирту, яким були чищені гудзики його мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статний чоловічина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими рум'янцями на здоровому лиці, осмаленому сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою й енергією, а в очах світився простий розум, вигострений службою. Тільки тепер уперше пані Олімпія запримітила, що цей жандарм був дуже вродливий чоловічина, і що будь на нім, замість жандармського мундура, батистова сорочка й тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а якийнебудь вельможний граф або барон, він робив би „фурор“, за ним пропадали б дами, він був би „звіздою“, „львом“ товариства. Ця увага якось так, мимовільно, Бог зна відки, мигнула в голові пані Олімпії, мабуть із привички до таких „естетичних“ оцінок кожного, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у найближчій хвили вона почала пильніше слідити його лице, щоб змірити, зміркувати обсяг його інтелігенції, котра даної хвили могла статися найстрашнішим її ворогом у разі, якби оказалась великою, а найліпшим її союзником у разі, якби була мала і слабосила. А поперед усього їй важно було доміркуватися, чого це він повертає до двора? Чи він знає, що тут сталося? Від кого й яким способом міг про те дізнатися? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвір'я, був також доволі довгий, так що, доки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широ-

кими кроками, наблизився до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестрашу першої хвили. Вона стала при самім кінці вигону, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут із нею, міг бачити подвір'я, але не бачив докладно тої офіщини, де сталося „нещастя“, і загалом не міг зміркувати, що діялося у глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут сталося, то піде прямо на місце, а коли не знає, то краще буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні про що не дізнався. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старатися виграти час, протягти відкриття й розголошення „нещастя“, що сталося в її дворі.

Наблизившись, жандарм іще раз салютував перед панею й зупинився в такім віддаленню, якого вимагало ушановання для пані графині.

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою тривожити. Я вчинив це тільки для того, що побачив ясновельможну паню на подвір'ю.

„Значить, не знає ще нічого! В якийсь іншій справі приходить!“ — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не говорила нічого, а тільки з виразом напівстрогим, напівчемнопитаючим дивилась йому в лице.

— Тут учора в ясновельможної пані й у молодого pana дідича на фільварку були гості зі Львова, — казав жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясновельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, дехто лишився?

— Не знаю напевно. В мене нема нікого, а в Адася на фільварку, може, хто й є. Чи панові потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком у голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може би, ясновельможна пані були ласкаві сказати мені... Тут між гістьми один пан був, його другі панови кликали „Кайцьо“. Яке його властиве ім'я і прізвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, і на ділі вона міркувала: „Що це значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить, так що й не знати, до чого прямує? Пощо йому цього Кайця? Аджеж не думаю, щоб він його справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки¹⁾. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справишся, як тобі здається“.

І додала голосно:

— Перепрошую вас, пане постенфірер, але в мене така пам'ять до назв... Розуміється, Кайцьо, то пан Калясантій... знайомий мого сина... чудесний чоловік... був, був учора... але як він на прізвище називається, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими

¹⁾ Зайти з майки — підійти

панам видаюся хіба тоді, коли зволють до мене загостити, то де вже мені знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немов би плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покійно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він знов зачав своїм звичайним, смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрошую ясновельможну паню, але дозволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно... то є, не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де б я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи, може, зі Львова?

— І цього не можу вам сказати. Здається, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміється, що десь на селі має маєтність. Мій Адаць із кимнебудь не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам відомий у цілій околиці, як зразок молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантія... як то ясновельможна пані його назвала на прізвище?

— Я ніяк його не назвала,— строго промовила пані, виявляючи тим, що ця розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрошую, дуже перепрошую! Так от про пана Калясантія ясновельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно цього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміється на конях, на полюванні, на ґрунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи це, пані Олімпія чула, як у душі її ворухиться злість і підступає до серця. Чого цей жандарм причепився до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко й досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут і показує йому чемний вид, говорить із ним як за якийсь обов'язок і пускається перед ним у такі інтимності, котрих би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже нижчим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля оказатись супроти цього жандарма гордою, гнівною або недовступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба проти жандарма — безсильна, що вона не може, таки фізично не може, не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно про речі, про котрі він не питає й не потребує знати. В душі її ворухилося безмірно прикре та завстидливе чуття власної безвладности, подібної до безвладности воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно коїтьс'я вниз.

— Допускаю, допускаю, що все це так, — мовив жандарм, — та проте... Може бути, що це тільки людська злоба... Я, власне, рад би переконатися... Але тут, прошу ясновельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ...

— Що таке? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути це, а головню для того, що донесення доторкало

хвилевого гостя ясновельможної пані графині й пана молодого графа...

— Але в чому річ? Що таке сталося?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що це або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що ж, моя служба не дозволяє. Якби тут був молодий пан граф, то я не сумніваюся, що він вияснив би нам цю справу в одній хвили, і не треба було б ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він, певно, на фільварку, бо не думаю, щоб учора вночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адася не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвилі з глибини подвір'я надійшов Гади́на, держачи в руках якісь spodні¹⁾ і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнулася й окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я зайнята.

Гади́на й сам якось заціюкався, побачивши жандарма, та проте вважав потрібним іще раз окликнути паню.

— Я тільки хотів сказати...

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючися знов до нього й чуючи приплив

¹⁾ Spodні — штани (польське).

холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гади́на, могло б відразу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів і, збираючи докупи всі сили свого духа, вона сказала до Гади́ни, силкуючись вимовити це якнайспокійніше й найбайдужніше:

— Я за хвиличку буду готова. Іди до мого передпокою й зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гади́на обернувся й пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке мое раз-у-раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерлося, тут чогось бракує, тут це зробити, там те... ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясновельможна пані так їх при звичаїли, що всі до пані, як діти до матері. Видно, що мають довір'я до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом прийняла цей комент.

— Це може бути, що я й при звичаїла їх до того, собі на лихо. Та все таки я воліла б, щоб кожне хоч трохи подумало власною головою, заки з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте... невелике наше господарство, а проте голова ходором ходить, коли отак із усіх боків до тебе одно за цим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кожному дай, кожному порадь, кожному скажи, виясни, витолкуй, і уявіть собі, найчастіше все надармо! Кожне проте зробить по-своєму, пере-

путає, попсує та й годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав цих нарікань із очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої іншої причини пожадані¹⁾ були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапився відходити.

— Ну, та я розбалакалася, — мовила на-решті пані Олімпія, — а панові, певне, ніколи.

— Ні, навпаки! Я дуже рад. Я ще хотів ясновельможну паню запитати про одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітніше, ніж з початку, мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися цього грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрошую дуже, що ще раз вернуся до вчорашнього, але чи не могли би ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Їй-богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от... а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потім...

— Дякую ясновельможній пані! — мовив жандарм, кланяючись. — Мені досить! Мені аби одного. Д-р Васонг... о, це знаний адвокат, знаменитий адвокат! Це чудесно! Дякую ясновельможній пані! Цілую руці!

І жандарм, салютуючи, обернувся по-військовому, а пані Олімпія стояла на місці, проводжаючи його очима. Їй якось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоб ця грізна хмара цим разом зовсім минула її

¹⁾ Пожадані — потрібні, бажані (польське: *požadane*).

дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, вернеться назад і почне розмову про щось інше. Наскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, настільки потім його довга гутанка¹⁾ й та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підозріння, що щось у тім є, щось він знає, чогось догадується. Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез їй із виду. Тільки тоді вона зідхнула глибоко й, обернувшись, звільна пішла до свого покою.

У снігах ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинулася пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці, — але я думав...

— То-то й є, що все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивозь!

— Та я лише задля оцих споднів, — лепотів Гадина, збитий спантелику. — Мені здавалося...

— Ну, що тобі здавалося, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прочу вислухати! Це єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

¹⁾ Гутанка — розмова.

— Ну, так що з того?

— А я оце найшов їх у stodолі під купою соломи, геть у споду запахні.

— Що? У stodолі? А вони відки там узялися?

— Ото ж то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про це?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми ж ті сподні й занеси їх до єгомостевого покою й не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре сталося. Але треба з тим обережно. Нема пощо розтрублювати. А що єгомость? Як йому?

— Здається, ліпше. Пробудився. Там десь Гапка коло нього.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що,— мовила пані, нагадавши щось нове.— Дай мені ті сподні, а я їх сама занесу. А ти, тим часом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою й кажи паничеві... Або ні, не кажи нічого, тільки передай оцю карточку.

І пані поспішно вийняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту й передала Гадині, котрий зараз же побіг із ним через сад та луку на фільварок.

— А живо!—крикнула у слід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіщини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прощу ясної пані,—мовив він, наближаючись.—Прощу поглянути, що я знайшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехиттю оглядаючи її, — так що ж з того?

— Чи ясна пані не знають, чия це річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здається, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узялась? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здається, що тут щось погане сталося. Самовільно вона там не забігла, а мусів її хтось закинути.

— Та хто б там кидав та й пощо?

— Ну, єгомость самі, певне, її не кинули. Адить, нова камізелька, зовсім добра. Здається, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес якнебудь ухопив та в корчі затягнув?

Ця догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шмаття в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло статися! — прикро якось промовила пані й відвернулася, щоб іти до офіцини.

Садівник із камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай Господи чого, то не тяжко нам усім у біду впасти. Моя рада зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати жандармам. Нехай би добре обшукали... Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось її винести. А виніс камізельку, то вже,

певно, для самої камізельки там не йшов, мусів іще щось більше, вартніше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив це звільна, рівним балакливим тоном, котрий у душі пані Олімпії збуджував уприкрення¹⁾, відразу, мало не дрож так, як рясний, холодний і безкінечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне послала по панича, мого сина. Він трохи розумніший від нас усіх у таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно ввійшли до передпокою, в котрому ще поралась Параска, посипаючи піском тількищо вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою, очам їх показався вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор із власної сили сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка й годувала його, як дитину, пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, зрештою, о. Нестор виглядав, як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж у долоні сплеснула, бачучи таку наглу й дивну перемену.

¹⁾ Уприкрення — з польськ. — надодливість.

XVI.

— Ну, що вам, єгомость? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, хай і оцеї чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Ви мусіли, пан-отченьку, вчора трошки заміцну гербату випити... Рому трохи забагато долити, правда?.. А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, Господи, і так ударитися! Аджеж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою обконт гримнулися. Я вже послала до цирулика¹⁾ до Зворині, отот тільки його не видно. Хоч я думаю, що його не треба. Ну, як же себе почуваете? Ослаблені трохи? Де ж пак! Стільки крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмету на предмет, немов старалася заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона оберталася прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика й несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Нестора ота її балаканка зробила зовсім противне вражіння. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, гарячковий рум'янець щез зі старечого лица, й воно зробилося знов бліде, аж зе-

¹⁾ Цирулик — лікар без патенту, практик-лікар.

ленкувате, мов у трупа. Він почав трястися всім тілом і по хвилі, знесилений, склонився головою так, що Гапка мусіла положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягалася судорожно, далі почала кидатися, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, і він тільки зарухав посинілими, безкровними губами.

— Хай вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його це мучить. Йому не можна говорити, — полушептом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — трохи немов обрушилася пані. — Адже перед хвилиною говорив із тобою.

— Це так... кілька слів...

— Що ж він тобі казав?

В тій хвилі о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидатися на ліжку, рука його так швидко стискала судорожними руками, що Гапка не могла на це питання відповісти.

— Бачать ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішуче садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конає... тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю, в нього такі напади вже пару раз були. Власне його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпиться! Підведіть голову! Скажіть, як себе відчуваєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор іще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробився мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіться! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютитися на таку безцеремонність цього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробилася мов дерев'яна, що вона мимоволі відступила набік. Та проте вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що перше бувало, — говорила пані, немов сама до себе, але так, щоб чув садівник. — У нього напади *тої слабости*. А перед нападом він ходить, мов сам не свій, любить ховати свої речі по всіх кутах. Потім, хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду зі себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали, годі було знайти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

Оттак говорячи, пані Олімпія обернулася йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді послали по цирулика до Зворині?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючись до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєтеся в цю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І, не ждучи відповіді, пані ввійшла до кухні й луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і, потухавшись в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його

слабість і камізельку. Але це йому не вдалося. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачучи в них нічого особливого, вернувся назад до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо й не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехрестився і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на річці, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого містечка Зворині, де находився постерунок жандармерії¹⁾, нижчий суд і цирулик, замість лікаря.

Які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що верталися з містечка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближче.

— Господи! А вам що таке? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанням Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ²⁾, був із Маланкою у жандармів, був у цирулика, а далі доніс про все до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

¹⁾ Постерунок — постій, казарма, пост.

²⁾ Скоро світ — дідня (польське: *skoro swit*).

— А в нас, у дворі, ще гірша комедія, Деменюку, — перебив його садівник. — Пан-отця побито.

— Що? Пан-отця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив.

Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз сталося щось таке, чого садівник ніколи у світі не надіявся. Дослухавши оповідання, Деменюк заламав руки, заklenув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой, ой, ой! Головонько моя! Я всьому винен! Я окаянный! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо це моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він щодуху пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити цей наглий викрик. Далі Маланка кинулася бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячися в слід за ними та пробуючи у своїй голові розчовпати це запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої горобці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до жандармів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючися потом, прискореним ходом поспішав до Зворині.

XVII.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбіглася блискавкою по селі. Ніхто не міг докладно сказати, від кого її чув уперше, бо хто тільки здибався з другим, то показувалося, що оба вже знали, що у дворі щось сталося. Одні казали, що рабунок,— другі,— що крадіж, треті — що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили й потім заночували. Говорено про розбійників, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то про циганів, банда котрих два дні тому переходила село й, не діставши у дворі нічого, мала грозити пані страшною пімстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміється, кожна с різними відмінами — до війтихи з тим, щоб вона розповіла все своєму чоловікові. Війт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божитися, що чули це від людей, що про те ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю, пішов до двору. Поки йшов дорогою, до нього з кожного вигону підходили цікаві чоловіки й жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та теє... у дворі, кажуть, щось там теє...

— Цеє, не теє! — відповідав сердито війт. — Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та кажуть. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі якби у дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть з мною до двору, переконаємося.

— Правда є! Це найрозумніша річ. Пек йому, та чень же люди не зновили.

Від війта до двору було неблизько, і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту й котрий відтоді, мов навіжений, бігав по селі, розносячи вістку про те, що в дворі сталося щось страшне, та все додаючи, що ось перед хвилиною чув це від цього або того сусіда, власне від такого, котрому він сам перед хвилиною сказав.

— Ну, люди, — сказав війт, коли вже були близько двору, — так, як ми тут є, чень усі не підемо до двору.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішуче відмовив війт. — Ану ж то все неправда? Ану ж там нічого не сталося? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацюкалися трохи, тим більше, що всі якось почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи й яке там склалося нещастя.

— Найліпше так буде, — казав далі війт. — Ви тут задержіться, а я з трьома господарями піду до двору. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, хай так буде, — загомоніли люди.

Вибравши трьох господарів, ввійт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою і, вкінці, перехристившися, отворив фіртку і ввійшов до середини. Був це чоловік старший, котрий тямив іще покійного графа й панщину й, по старій пам'яті, ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли в мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду й обшар ¹⁾ відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаємних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дошкульніших, що діялися ніби-то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користи.

Ледве отворивши фіртку і зробивши крок до середини в вузький вигонець, що провадив на панське подвір'я, пан начальник цофнувся ²⁾ напруго ³⁾, немов побачив щось страшне перед собою й хотів взадгузь ⁴⁾ вернутися на вулицю. Він стукнувся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив хвірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав сусід, зупиняючися також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адить, пані онде на подвір'ю, здоровісінька! Ще й з паничем!

¹⁾ Обшар — двір (obszar dworski), дідичівські маєтки.

²⁾ Цофнутися — завернутися.

³⁾ Напруго — раптово

⁴⁾ Взадгузь — ступаючи п'ятами наперед, задом.

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що вбивства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще варто б розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам-то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я, як начальник, не маю права мішатися до того, що робиться на обшарі, хіба щоби пані дідичка сама мене завізвала. А вже якби були її обікрали або обрабували, то не бійтеся, вона була б досі наробила гвалту не тільки на все село, але на весь повіт. Ходім геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли останні, — якось то не ялося¹⁾ так прийти й, не сказавши нічого, втікати. Ще пани подумують, що їх боїмося.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив війт. — Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви в нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагалися мужики.

Всі були цікаві дізнатися, що властиво сталося у дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її великопанську гордість та невмолиму напасливість супроти мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тінь управління²⁾.

І хто знає, як довго ще вони були б змагалися, коли б не Адаць, що перший побачив їх та наблизився до них із подвір'я, де досі зайнятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

¹⁾ Не ялося — не слід, ніяково, не випадає.

²⁾ Управління — право, правда (польське: *urządzenie*).

— Чого вам треба, люди? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважувався перший промовити. Вкінці промовив таки вїйт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що у дворі щось не тее...

— Що не тее?

— Та щось сталося.

— Що таке мало у дворі статися?

— Або я знаю, що? Гомонять люди, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі — що рабунок, треті — що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам таке сталося? — скрикнув Адась, запаленівши цілим лицем. — Ніякої крадіжи, ані рабунку тут не було! Нічого тут не сталося такого, до чого б ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив вїйт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоб іти назад на вулицю. Всі інші господарі також були, видимо, збиті спантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунулася руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут сталося щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений в'їт. — Кажи, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діється з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось сталося. Ходімо до нього подивитися.

— Це що інше, — промовив в'їт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютости, та проте вдавав, що не чув нічого, і захотів грати розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він оп'ять грізно, обертаючись до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив в'їт уже сміліше. — Ми до ясного панства нічого, борони Господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не у хвіртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивитися, — казав в'їт, кланяючися йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє, то блідне, міниться на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить у його нутрі, в'їт почав догадуватися, що тут таки мусіло статися щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді б закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилию такий несмілий і нерішучий,

він виступав тепер далеко сміліше, певний себе, чуючися на твердому, правному ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг боронити їм бачитися зі своїм пан-отцем, а через нього війт і всі інші господарі надіялись таки довідатися, що властиво сталося у дворі цієї ночі. Та Адаць не думав так легко податися.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагідніше.

— А то чому? — запитав війт трохи гостріше, бачучи, що „ясний панич“ спускає з тону.

— Єгомосьть тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не від нині. Єгомосьть у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти трохи пізніше! — знов гнівно фукався пан Адаць.

Та люди вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючися паничеві, та проте й не думаючи цюфатися взад. Адаць аж трясся з лютости; здавалось, що ще хвиля, і він готов кинутися на тих упертих мужиків з нігтями й зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що цим людям! Пхаються, мов свині, до єгомостя та й до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що

з єгомостем сталося щось недобре. До нього ми маємо право, і ви не смієте нам заборонити з ними бачитися. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тим часом хвіртка відчинилася знов. Люди, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх посланці з паничем, і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадитися навколо війта. Купка вже була досить поважна й робилася щораз більша. Назва „свині“, котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голосніше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливіше:

— Що? Ми свині? А дивіть на нього! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на цього молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Алеж, Адасю! — мовила вона, заломлюючи руки й хिताючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згризений ¹⁾... там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Єгомость наш трохи заслабли. Вночі в них був напад... знаєте, в них часом *тота слабість* трапляється. Вчора при гостях трохи міцнішої гербати з ромом випили, та й на тобі! А вночі,

¹⁾ Згризений — зжурений.

кидаючися, бідний випав із ліжка і вдарився в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійтеся, я вам ручу, що йому нічого не буде, але пару день треба його лишити в спокою. То ж прошу вас, ідіть тепер додому. Адасть поїде нині до Львова і для всякої безпеки спровадить доктора. Атим часом будьте певні, що йому в мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила й тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розозружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоб о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в цій хвилі ніхто над цим не пригадувався, а пані говорила це з виразом такої певности й натуральности, що нікому у голову не приходило сумніватися у правдивості її слів.

І вже всі обернулися, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й цю навалу відвернула від свого дому; вже Адасть зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї, мов би хотів сказати: „славно мама говорить!“ — коли втім із офіщини, де жив о. Нестор, роздалися голосні крики, роздираюче ридання, жіноче „заводження“¹⁾, мов по покійнику. Ті жалібні голосні крики пришибли всіх, мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопилася за голову, Адасть стрепенувся й обкрутився на місці, немов би наступив на гадюку босою ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи вухами щось нове, нечуване та страшне.

¹⁾ Заводження — голосіння.

— А це що? — промовив вїйт.
— Хтось там заводить! — скрикнули люди.
— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія й Адасть стояли, мов остовпілі. Жадне з них і не думало спиняти людей, котрі, відвертаючися, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилось, і згїрдні погляди, в німій мовчанцї лавою повалили наперед до офіщини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід¹⁾ розлягався з офіщини чимраз дужче, голосніше, жалібніше. Здалека можна було розрізнити два голоси: чоловічий — грубий, і трохи прихриплий і тонкий та дзвінкий — дівочий.

То ридали над зомлілим пан-отцем Демєнюк і його дочка Маланка.

XVIII.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіщини. Вона почувала, що на це їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в цю юрбу, буцїм то тут нічого не сталося. А головнїо її перелякала нагла присутність Деменюка, голос котрого зараз пізнала. Цей чоловік був із о. Нестором ще вчора пізно вночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що-небудь більше про події цієї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над цими питаннями, котрі піднімали в її серці цілу бурю тривоги й ніяк не хотіли прояснитися. Сам-на-сам із ним вона може була б відважилася взяти на розпити старого, виві-

¹⁾ Завід — голосіння.

дати в нього все, добитися повної певности, але при людях, при тих недовірливих і вороже для неї настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайніше питання.

Не менше, коли ще не більше перелякався, збентежився, зовсім змішався Адаць, почувши з офіщини голос Маланки. Оця дівчина, в котрій іще вчора він бачив гарну „пташку“, з котрою можна приємно побавитися, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могутньою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже нічого між ними не сталося, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все таки її жалібні ридання та стогнання сверлили його душу, як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Цей панич, такий іще гордий і фудульний¹⁾ перед хвилию супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам-на-сам із матір'ю, зробився таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїться сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишуся! — промовив він розм'якшим, майже плаксивим голосом.

— Не бійся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку.—Кріпися! Не подавайся!

¹⁾ Фудульний — зарозумілий, гордовитий.

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей... Серед того оточення... Здурію, мамо, здурію!..

— Бог із тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держатися обоє разом. Мусимо не подаватися, мусимо боротися! Пам'ятай, що інакше грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв, мов помішаний¹⁾), Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відси! Мушу трохи відіхнути вільно, покріпитися...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку й їдь до Львова

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силкуючись щохвилі захопити трохи повітря у груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, це одно. А друге, мусиш зі своєю нареченою побачитися.

— Що? Що мама каже? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут сталося, піддержання зносин з сім'єю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам це зміркуєш, коли ближче над цим подумаєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка й мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Алеж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась: — я не зможу тепер,

¹⁾ Помішаний — божевільний.

після цього, що сталося, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї.

— Ну, що ти, сину! Хіба б сама тебе не хотіла до себе пустити. Але це неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім вільно, говори зовсім вільно, немов би нічого й не сталося. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, трохи щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про це, як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш це зробити. Від цього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага й рішучість — усе те підбадьорило трохи знеможливого панича. Ота стара жінка, зів'яла, посивіла та похилена віком, виростала в його очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна опертись, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистачать для них обох.

— Добре, мамочко, постараюся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку. — Нехай тільки трохи передихну свіжим повітрям! Нехай трохи розірвуся¹⁾, заспокоюся!

— Розірвися! Заспокійся! Але не забувай ані на хвилину, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонньо приготувитися. Треба собі забезпечити всі входи й виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — із подивом шептав Адаш.

— Ні, синку, у мене тільки спокій, — промовила простодушно пані Олімпія. — Уяви

¹⁾ Розірватись — розважитись.

собі, цієї ночі я спала, як убита. Мої нерви, мов рукою відняв, спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Ідь же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, як можна—нині, а найдалі завтра, вертайся додому.

— Додому? — знову сквасився панич.

— Конечно! Конечно! — знов рішуче промовила пані. — І то вертайся не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась,

— А гроші в тебе є?

— Є. Думаю, що цих буде досить.

— Гляди-ж! Не надто шастайся¹⁾! Будь оглядний і обережний і вертайся, коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я, тим часом, буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мами й направився до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав в.н. — Готові коні?

— Готові! — відіззався зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні й запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адась знов наблизився до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахилившись до нього. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

¹⁾ Шастати — рзэкидати, витрачувати.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч із тисячу гульденів.

— А то нащо?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоб хоч вексель був підписаний, навіть іще ліпше, кілька векселів, два або три, хоч би й на дрібніші суми. І добре було б, щоб ти говорив не з одним, а з кількома, щоб між ними пішла вістка, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

— Ну, це для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині це конечне потрібно. Чуєш синку, конечне!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Це вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адась і, поцілувавши її в руку, скочив на козла і, вхопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі, і коні рушили з місця.

Гадина тим часом побіг відчинити браму.

„Дивна жінка ота моя мама!“ — міркував Адась, чвалаючи гостинцем до Львова. — „Я голову трачу, ввесь мов розбитий, мов у міх зав'язаний, а вона тільки тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виклала. О, така жінка не швидко складе оружжя! З нею поборотись не всякому під силу буде!“

Коні летіли, мов вихор. Широкі панські лани й вузькі мужицькі ниви пестрою річкою

плили по оба боки гостинця понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднівся львівський Високий замок із кіпцем¹⁾ Люблинської Унії, білим, мов сніг у сонці. Повітря були тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив запах свіжо скошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тяглися тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими, миршавими коненятами. Десь-не-десь попадалися пішоходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого покищо видно було тільки шпилі найвищих веж. Адає перегонював їх усіх. Із цигаром у зубах, з бато-гом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тільки цмокаючи, пролітав повз лінивих брик та хлопських возів, мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповнимі мрії.

„От кому щасливо живеться на світі!“ думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім неблискуче ядро, що на душі в того

¹⁾ Могила (корієс), яку поляки викопали на горбі піді Львовом, де колись була кріпость українських князів; вона мала бути наче символом „добровільної“ згоди поміж українцями й поляками, тим то назвали її так, на спомин про „добровільну“ злуку українських і литовських земель у Люблині (1569 р.).

блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм, певно, і в сні не сниться. Не знають, що до того далекого, таємного города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом...

Та куди їм це знати! В їх душі сіра, щоденна жура гуде, мов джмелі, що в землі гніздяться; за тим упертим гудінням куди їм чути гудіння кусливих шершенів, що гніздяться на високих дубах?..

УВАГИ.

„Основи суспільности“ (повість із сучасного життя) — писав Франко на протязі 1894 і 1899 р. і частинами містив її в редактованому ним журналі „Життя і Слово“ — вісник літератури, історії і фольклору (Львів) — в книжці IV—VI за 1894 рік і в кн. I—V за 1895 рік. Писав її автор від книжки до книжки і тим можна пояснити деякі хиби повісти. Забував Франко назви осіб повісти і через те Деменюк один раз називається Юрком, другий раз — Гнатом. В нашому виданні скрізь виправлено на Гнат Деменюк. Повість мала складатися з двох частин, перша кінчається XII розділом, друга має тільки шість розділів. Повість Франка робить вражіння незакінченої, хотя й останній розділ, друкований в кн. V „Життя і Слова“, не має помітки „далі буде“. В нашому виданні друга частина починається не I розділом, а XIII розділом. Матеріалом для повісти послужив дійсний факт з життя галицької суспільности, а іменно — вбивство попа в селі Кукизові й суд над убійцями. Стенограми цього процесу вийшли в р. 1889 під заг. „Zbrodnia w Kukizowie“ (Злочин в Кукизові). Ця тема була використана також польським письменником Рогошом, що написав роман „Grabarze“ (Грабарі). Повість „Основи суспільности“ майже невідома, бо журнал „Життя і Слово“ став вже давно бібліографічною рідкістю, а окреме видання повісти вийшло аж 1920 року: Іван Франко. Основи суспільности. Повість. Київ - Лейпциг. Українська накладня. Стор. 364. (Вступне слово і редакція Василя Верниволі (В. Сімовича), одного з найкращих знатоків Франка). Це видання на Радянську Україну не попало. Передруковується повість з видання 1920 року і зірєна з текстом, друкованим у „Житті й Слові“. Деякі поправки форм і мови, що їх зробив В. Сімович згідно з тим, як це вживав Франко в останніх своїх творах, залишено.

Ів. Лизанівський.

